

TANULMÁNYOK,

CIKKEK,

ADATOK

BODA - BODOS - BODAMER

Mai napig megoszlanak a vélemények a középkori Bod - Bud, Boda, Buda, Bodó, Bodos, Bodka személynevek eredetével kapcsolatban. MELICH JÁNOS az Árpád-kori Budi, Bud alakot egynek tekintette a Budi-mir, Budi-slav összetett szláv személynevekben lévő Budi-val /SzlávJsz. I, 107/. Az EtSz. a Bodó személynevet a Bod - Bud alak kicsinyítőképzős származékának tartja, ami esetleg rövidüléssel alakult a hasonló kezdetű névből, pl. a Budmér-ből, Bodmér-ből /EtSz. I, 434/. KNIEZSA ISTVÁN is többször nyilatkozott a nevek eredetéről. Véleménye szerint a Bod, Boda, Buda, Bodó személynevek és az ezekből alakult családnevek a szláv Budimir, Budislav személynévből származnak; a nevekben előforduló o már magyar fejlemény /AECO. I, 94; MagySzlav. 9, 17, 18, 98/. PAIS DEZSŐ a Budi személynevet először a bó 'gazdag' jelentésű közszóval hozta etimológiailag kapcsolatba /MNy. XXIII, 507/, majd egy Budi-val kezdődő szláv személynévből magyarázta /MNy. XLIX, 492/. Az -s képzővel alakult Bodos, Bodus, Bodus személynevek vizsgálata alkalmával B.LŐRINCZY ÉVA a MELICH-féle szláv eredetet fogadja el, de megemlíti egy bod - bód germán tövet is, mely szintén számításba jöhet magyarazatként /NytudÉrt. 33. sz. 13, 15, 34, 47/.

A fentiekkel ellentétben BENKŐ LORÁND véleménye szerint a dö-

mösi összeírásban található Budi, valamint a Bod és továbbképzett alakjai, a Boda, Bodó, Bodos, Bodka az értelemnélküli, ismeretlen és megfejtethetetlen eredetű személynevek közé tartoznak, és valószínűleg egy ősi, honfoglalás előtti, magyar névtípus kihalt formáiban lévő maradványai /Msn. XVIII, 4; Régi magyar személynévtár. Bp. 1949. 5; MNy. XLVI, 233; Nyr. LXXIV, 21/.

Hasonlóan vélekedik KÁLMÁN BÉLA is, aki a Bod nevet és továbbképzett formáit az ismeretlen eredetű Árpád-kori nevek között sorolja fel. A Buda személynévet viszont az 'ág, oldalág' jelentésű török eredetű köznévből alakult Bod - Boda névből származtatja /A nevek világa. Bp. 1973. 39, 86, 161; vö. TESz. bot címszavát/. Adalékként megemlítem még BAÁN KÁLMÁN összeállítását, melyben nemcsak a Bod - Bud, Boda, Bodacs, Bodó, Bodoló, Bodos, hanem a Bodmér, Bothmér személynévek is ősi, magyar nevekként vannak feltüntetve /Ősi magyar személynévek. Bp. 1944. 29, 31/.

Az aradi káptalan 1202-3 körül összeíratta szolgálónépét és azok kötelezettségeit. Bodol faluban, az udvarnokok között találunk névszerint megemlítve többek között egy apát négy fiával. A négy fiútestvér közül háromnak: Boda, Bodos, Bodamer a neve. "Villa Bodol ... Nomina vdomnicorum hec sunt; ... Agus cum quatuor [filiis], ex quibus Boda cum tribus filiis, Bodos, Orod, Bodamer cum duobus [filiis] ..." /Sztp.KritJ. I, 65-6 és LevKözl. 1962: 216/.

A négy fiúval és öt unokával szolgáló apa neve Agus. E név alak egy másik adatáról legutóbb MEZŐ ANDRÁS - KUBINYI nyomán /A régi magyarok személynévei. Magyar történelmi névtár. Bp. 1891. 35/ - azt a véleményét fejtette ki, hogy az ág főnév képzős származéka, és az elnevezés talán a személy foglalkozására utal /NÉ. 1980. 4. sz. 13/. Mivel a fenti, Bodol faluban élő, udvarnok apa esetében az Ágas név adásának nem látom világosan az indítékát, ezért valószínűbbnek tartanám az Agus alaknak az Agustun - Agoston /< lat. Augustinus/ személynévből alakult becéző változataként való magyarozatát. Az Agus-hoz hasonlóan, kéttagú zárt rövidüléssel alakult forma a Bartal, Sebus, Bened /RÁCZ, NéprNyelvtud. III-IV, 80/. Egy tagú zárt rövidüléssel + -u/s képzővel alakult névnek is felfoghatjuk az Agus-t /a női nevek között hasonló -cs képzős nevek: Aguch, Agich; B.LŐRINCZY, NytudÉrt. 33. sz. 16, 23/. A harmadik fiú Orod neve lehet úgy-

nevezett kezdetleges név, és egyaránt származtatható az úr, orr, orv főnevekből /vö. FNESz. Arad címszavát/, de a személy kaphatta Arad város nevét is. Az ilyesfajta elnevezési formára jó példa az 1211-évi Neugrad személynév /PRT. X, 515/.

A negyedik fiú Bodamer neve azonos a szláv Budimir-ral. Az első és második fiú nevét, a Boda-t és Bodos-t a Bodamer becéző változatának tartom. Közismert ugyanis, hogy egy családon belül, névadáskor szívesen használták fel az alapnevet és becéző változatait az apa-fiú, testvérek stb. megkülönböztetésére. E névadási forma XIV. századi gyakorlatáról hasznos összeállítást készített RÁCZ ENDRE "A becéző nevek megkülönböztető szerepéről" címmel /Nyelv és Irodalom, 1956. 133-9/. Az itt felsorolt testvérek nevei: Abraham - Abich, Abych - Abraham, Mykou - Nicolaus, Miske - Nicolaus, Mor - Mauricius, Pous - Paulus /i. m. 134/. RÁCZ vizsgálata szerint "nem lehet mindig eldönteni, hogy valóban az idősebb testvér viseli-e az alapnevet s az ifjabb a becéző formát; ugyanis ennek fordítottja is lehetséges", de ha "az idősebb testvér neve már eleve becéző alakú, akkor ... a fiatalabb testvért megkülönböztetés végett az alapnévnek egy másik becéző származékával nevezik el" /i. m. 135/. Általában az látszik logikusnak, hogy a testvérek felsorolását születési sorrend szerint jegezzék fel. Tehát az általunk vizsgált családban a legidősebb és a második szülött fiú kapta az alapnévnek, a Bodamer-nek két különböző becéző származékát, a Boda-t és a Bodos-t, és az utolsónak említett, vagyis valószínűleg a legkisebb fiút nevezték el az alapnévvel, a Bodamer-ral.

A személynévek alapalakjaival és azok becéző változataival való családon belüli megkülönböztetés a XIII. században is gyakori volt. A nagy szolgálónépi összeírásokban is, különösen az 1211-évi tihanyiban - melyben a családi kapcsolatok és a leszármazás könnyen nyomon követhető - megfigyelhető ez a névadási gyakorlat. A VR.-ban, az aradi és az Albeus-féle összeírásokban szintén meglehetősen világosak a rokoni összefüggések. A dömösi összeírás egymás után sorjázó neveiből viszont csak következtetni lehet az apa - fiú, testvéri stb. viszonyra. Az alábbiakban felsorolok az összeírásokból néhány efféle családi névcsoportot:

Dömösi összeírás /1138/1329/: Obus - Oba, Buda - Budusov

Aradi összeírás /1202-3/, testvérek: Peter - Peca, Teca - Tecusa.

Tihanyi összeírás /1211/, testvérek: Beneduc - Bene, Bitka - Bitula, Demus - Demeh, Janus - Johannes, Joan - Johannes, Johannes - Joanca, Johannes - Joan, Luca - Luxa - Lucas, Michael - Micha /Mica/, Mortun - Mortunus; Quinus - Quina, Chomos - Choma, Micus - Michodemus - Micola stb.; apa-fiú, unokatestvéri, nagybácsi-unokaöccs kapcsolat: Ananian /Anian/ - Anta - Ananias - Ontus, Both - Botus, Helieh - Ilies, Jac - Jacobus, Micus - Michoulous, Micou - Michael, Mociud - Monciud, Paul - Pousa, Sicula - Syke /Sike/.

VR. Salamon - Sol, Chema - Chemza.

Albeus-féle összeírás /1237-40 k./, testvérek: Povka - Pous, Paul - Paxa - Pousa, Pousa - Paul.

Az összeállítás nem teljes, mert egyrészt csak a címben felüntetett és vizsgálat tárgyát képező Bodos - Boda - Bodamer névkapcsolat etimológiai összetartozásának igazolására kívántam XII-XIII. századi analógiát felmutatni, másrészt csupán az alapalakokkal egészen biztosan egy eredetű becéző neveket, illetőleg névpárokat soroltam fel. Bizonyára számos összefüggést lehetne még szélesebb körű, főleg szláv /és német, valamint török/ eredetű nevek tüzetesebb vizsgálatával kideríteni. Közismert, hogy az Árpád-korban szláv eredetű személynevek tömege volt használatban, de nemcsak az uralkodó osztály, a birtokos nemesség körében /vö. KÁLMÁN, i. m. 32/, hanem a szolgáló népek között is. A dömösi összeírásban, pl. Helemba falu népe szinte kivétel nélkül szláv eredetű nevet visel /1. MNy. 1936. 135; vö. KNIEZSA, SztIstván-Eml. II, 406/. Árpád-kori szláv eredetű személyneveink gyakoriságára utal a nagyszámú, szláv személynévből alakult helynév is. Ha csak az általam említett példánál és névnél maradok és csupán a FNESz.-t lapozom át, akkor is feltűnik a Budimir, Budislav neveknek és becéző változatainak a helynevekben fennmaradt sokasága: Bugyi, Bodmér, Budmér, Bogyiszló, Bogyoszló, Boda, Bod, Buda, Bodak, Bunnya, Bodolya, Bodoló, Botyka, Butyka /1. FNESz./.

Az alábbiakban a szolgáló népek összeírásaiban és a VR.-ban előforduló szláv Budimir-nak megfelelő alapalakok és azok a becéző változatok láthatók, melyek nagy valószínűséggel egy Bud-

előtagú szláv alapnévből származnak.

1138/1329 1202 1211 VR. 1237-40

	1138/1329	1202	1211	VR.	1237-40
Budmer	1				
Buthmer					1
Bodamer		1			
Bodomer /Bodmer/			1		
Budi	5				
Bud				2	1
Bod /Both/			1		
Bod		3			
Budud				1	
Buda	2			8	
Boda		1	6	2	
Budus	1				1
Bodus	1		3		
Bodos		1			
Bodes			1		
Budisa	1				
Budusov	1				
Budev				1	
Bodou			1	1	
Bodoy /Budoy/			1		
Bodol				1	
Budius				1	
Budeti	1				
Bodon		1			
Bodun				7	
Budon				1	
Bodor	1		1		
Budur	1				1
Bodur			1		
Bodur /Budur/			1		
Budar					1
Budlu				1	

Feltűnő, hogy az alapnévnél a különféleképpen alakult becéző formák lényegesen nagyobb számban fordulnak elő. Ez is összevág

azzal a ténnyel, hogy az Árpád-korban a becézés rendkívül gyakori jelenség volt /vö. pl. BENKŐ, Régi magyar személynévadás 5/. Annak elbírálását azonban, hogy mely becéző formák alakultak ki a magyarban, és melyek az eredeti, a "készen átvett" szláv becéző alakok, nem vállalhatom.

Az elmondottak és az 1202. évi aradi összeírásban található Boda, Bodos, Bodamer nevű testvérek neveinek bemutatása és értelmezése alapján úgy vélem, hogy a Boda és a Bodos neveknek a Bodamer /< szláv Budimir/ személynévből való magyarozatát elfogadhatjuk.

FEHÉRTÓI KATALIN

A SZEMÉLYNEVEK ÖSSZEHAJONLÍTÓ VIZSGÁLATÁNAK LEHETŐSÉGEI A MAGYAR NÉVTANBAN

1. A névtan kutatójának mindig használnia kell az egybevetés, az összehasonlítás módszerét, ha meg akarja állapítani egy névtani jelenség általánosabb vagy egyedibb, sajátosabb jellegét. A különböző nyelvek /földrajzi és műveltségi körzetek/ névrendszereinek vagy akár csak bizonyos sajátosságainak összehasonlítása mellett nem lebecsülendő szerepe van az egyazon nyelven belüli egybevetésnek is, hiszen a nyelv vízszintes és függőleges tagoldódása a nevekre, köztük a személynevekre is érvényes. Egy földrajzi/nyelvjárási egység személynéveinek vizsgálója saját kutatási területének a jellegzetességeivel is akkor jöhet igazán tisztába, ha más, lehetőleg tőle távoleső vagy eltérő jellegű egységgel hasonlítja a sajátját össze, hiszen az összehasonlítás folytán a kérdéses terület sajátosságai sokkal inkább kitűnnek, mint egy zárt, csak önmagára szorítókozó leírásból. Az is bizonyos, hogy minél sokrétűbb, tagoltabb és változatosabb egy névtani jelenség, illetve jelenségcsoport, annál kevésbé kínálkozik összehasonlításra, és a feldolgozások - részben érthető - nagyobb eltérései ezt még csak fokozzák. Ennek ellenére igen kívánatos és szükséges volna a magyar ragadványnevek öröndetesen gazdagodó szakirodalmában ennek a szempontnak fokozottabb érvényt szerezni.

A jelenlegi alkalommal mindenekelőtt saját mulasztásomat kívánom e téren pótolni. A kalotaszegi ragadványnevek feldolgozásakor a vele párhuzamosan készült göcseji és hetési személynévmonográfia tanulságait, egybevetési lehetőségeit nem tudtam hasznosítani¹, s emiatt munkámat azóta sem éreztem teljesnek. Megkíséreltem ezt a hiányt most pótolni, s egyben két összefüggő nagyobb terület földrajzilag egymástól távol eső körülmények közt keletkezett ragadványnévrendszerét egybevetni s az adódó általánosabb következtetéseket belőle leszűrni.

2. A kalotaszegi meg a göcseji és hetési nyelvjárásterület² a ragadványnevekben gazdag, a ragadványnévadás és -használat hagyományát ma is elevenen éltető vidékek közé tartozik. Fokozati különbség azonban van köztük. Ragadványnévállományuk nagyság tekintetében nem áll messze egymástól: a kalotaszegi 2588, a göcseji és hetési 2171 különböző ragadványnévből áll³. Ez a névállomány azonban Kalotaszegen 18 670, Göcsejben és Hetésben ellenben 47 082 lakos körében fordul elő, a ragadványnevek átlaggyakorisága között tehát igen nagy a különbség: Kalotaszegen 4,35, Göcsejben és Hetésben 21,68. Hogy a ragadványnévhasználat kétségtelenül nagyobb mértékű Kalotaszegen, mint Göcsej és Hetés területén, bizonyítja továbbá az is, hogy míg az utóbbi településeinek kilenczted részében /80 faluban/ a lakosoknak legtöbb 40 %-a visel ragadványnevet, ennél többen pedig mindössze két helyen, Kalotaszegen ennek épp a fordítottja áll fenn, két ipari jellegű település kivételével mindenhol 40 % felett, a falvak háromnegyedében pedig 70 % felett van a ragadványnevet viselők aránya /vö. ÖRDÖG 152-4, GERGELY 56, 234/. Bizonyára ennek a következménye, hogy a ragadványneveknek a hivatalos névhasználatba való benyomulása is jóval nagyobb arányú Kalotaszegen, ezzel szemben Göcsejben és Hetésben sokkal több a csak e szinten jelentkező írásbeli használatú ragadványnév /GH: 166-Ksz.: 29/. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy Göcsejben és Hetésben ezek "a hivatal kényszerű alkotásainak tekintendők" /ÖRDÖG 78/, Kalotaszegen ellenben a népi névhasználat közvetlen befolyásának tulajdoníthatók, s ezért vele a névanyag tekintetében is jobban egyeznek.

A két tájegység ragadványneveinek állományában a számottevő különbségek mellett van egy közös, mindkét vidéken fellelhető

csoport, mely 417 azonos névből áll, ez Göcsej és Hetés ragadványneveinek 19, a Kalotaszeginek pedig 16 százalékát alkotja. Hogy e két távoleső vidék ilyen arányú egyezéséhez milyen típusú nevek milyen mértékben járulnak hozzá, arra az alábbiakban még kitérek. Előbb azonban kiemelném közülük azokat, amelyek nemcsak közösek, hanem megterheltségük és elterjedtségük alapján mindkét vidéken egyaránt a legjellemzőbbek közé tartoznak⁴. Ezek a következők: Bandi, Bíró, Dani, Gyuri, Gyurkó, Huszár, Istók, Jancsi, Jankó, János, Kovács, Miska, Pál, Pali, Péter, Róka, Sándor, Suszter, Tamás, Zsiga. Erről a névcsoportról, úgy hiszem, nem alaptalan feltételezni, hogy a magyar ragadványnevek legáltalánosabban használt tagjai közé tartoznak. Tanulságosak a legelterjedtebb nevek csoportjában mutatkozó különbségek is: Kalotaszegen zömüket /61 %/ személynévi alapszavú ragadványnevek alkotják, Göcsejben és Hetésben ellenben nagyobb arányban /52 %/ vannak köztük tulajdonságokra, lakóhelyre, foglalkozásra utalók /pl. Bótos, Fekete, Felső, Kanász, Néma, Szöke stb./.

Érdekes - bár talán véletlen - egyezés viszont az, hogy mindkét vidéken ez a földrajzilag is legelterjedtebb csoport a ragadványneveknek mintegy három-három és fél százalékát öleli fel.

3. A ragadványnevek funkcionális válfajai közül a közömbös hangulatú /megkülönböztető/ és az érzelmi telítettségű /gúny- és bóknevek/ egybevetésére nyílik lehetőség. Előfordulási arányuk szintén közel áll egymáshoz: érzelmi hatású a ragadványnevek 27,17 %-a Göcsej és Hetés területén, 17-23 % közt van Kalotaszeg településein. Az, hogy e vidékek - és feltehetően nemcsak ezek - ragadványneveinek túlnyomó többségénél a hangulati tényező másodlagos, illetőleg hiányzik, szintén általános érvényesíthető lehet igaz, hiszen a ragadványnevek elsősorban mint megnevezőnek kell funkcionálnia, és pedig minden lehető közlési helyzetben, a névhangulat viszont ezt lényegesen akadályozhatja. Valószínűleg ez a közlésbeli tényező szabályozza a fenti arányokat és vet gátat a gúnynevek túlbujánzásának, még ha a névadó közösségben meg volna is rá a hajlam. Azt a kalotaszegi ragadványnevek alapján tett megfigyelést, hogy a gúnyneveknek nincsenek névadási indítékbeli kötöttségei, legfeljebb arról lehet szó, hogy bizonyos névadási indítékú /pl. testi vagy lelki tu-

lajdonságra utaló stb./ ragadványnevek között a gúnynevek gyakoribbak /GERGELY 58-9/, a göcseji és hetési névanyag is igazolja /1. ÖRDÖG 170. és 198. lapon levő táblázatokat/.

A névhasználati formák, a szóbeli ragadványnevek névkapcsolatainak egybevetésére az alábbi táblázat szolgál, melyen a különböző szerkezeti típusok gyakoriságuk sorrendjében következnek⁵.

<u>Göcsej-Hetés</u>		<u>Kalotaszeg</u>	
1. RK	85,83 %	RK	72,79
2. R	9,5 %	R	22,26
3. VRK	1,63 %	VRK	2,43
4. RV	1,1 %	VKR	0,81
5. RVK	1,1 %	RVK	0,73
6. VKR	0,43 %	RV	0,3
7. VR	0,2 %	RKR	0,1
8. RKR	0,05 %	VR	0,05
9. KR	0,04 %	KR	0,05
10. RKV	0,01 %	VRKR	0,05

Az egyezés feltűnően nagy mind a szerkezeti típusokban, mind pedig előfordulásuk gyakoriságában. A szerkezeti típusok közül csak a két legritkább /a táblázaton a 10./ nem szerepel kölcsönösen, egyébként mindkét vidék ragadványnevei a népi névhasználat szintjén nemcsak ugyanolyan számú és szerkezetű névkapcsolatban járatosak, hanem még gyakorisági sorrendjük is csaknem teljesen azonos. A ragadványneveknek Göcsejben és Hetésben 95,34 %-át, Kalotaszegen 95,05 %-át kétféle névkapcsolatban használják, az RK alaptípusnak tekinthető. A háromelemű névkapcsolatfajták közül a VRK típus jut viszonylag nagyobb szerephez mindkét vidék szóbeli névhasználatában. A névkapcsolatbeli változatoknak identifikációs szerepük is van, mindkét vidéken azonos ragadványnevű, de más-más családok tagjeit különböztetik meg velük /ÖRDÖG 162, GERGELY 44/. Különbségnek az mutatkozik, hogy Kalotaszegen az önmagában álló ragadványnév /R/ gyakoribb, mint Göcsejben és Hetésben, ehelyütt viszont több ragadványnevet használnak RV és VR kapcsolatban, mint Kalotaszegen. Háromelemű szerkezetben Göcsejben és Hetésben a RVK-t, Kalotaszegen ellenben a VKR típust részesítik előnyben.

4. A névadási indíték szerinti ragadványnévtípusok egybevetését két szempont alapján végzem: 1. milyen egyezések, illetve különbségek mutatkoznak a típusok közti arányokban? 2. a két vidéken egyaránt jelentkező névegyedek közt van-e típusbeli eltérés? Az első kérdésre részben az alábbi táblázat válaszol⁶:

A névadás indítéka	Göcsej és Hetés	Kalotaszeg
Családtagok nevére vonatkozó ragadvány- nevek	28,19 %	21,75 %
Testi tulajdonság ⁷	5,26 %	16,34 %
Lelki tulajdonság	1,46 %	9,93 %
Szavajárás, szokás	3,21 %	5,10 %
Esemény, történet	1,43 %	3,36 %
Foglalkozás, tisztség	10,44 %	5,44 %
Egykori vagy jelenlegi lakóhely ⁸	2,20 %	5,79 %
Életkor	0,82 %	4,36 %
Egyéb életkörülmények ⁹	1,72 %	4,36 %
Névasszociációs indítékú ragadványnevek	1,47 %	9,69 %

A családtagokra utaló típus vezető szerepe a ragadványneveket használó vidékek legtöbbször érvényes lehet, érdekes viszont rendkívül magas aránya Göcsejben és Hetésben /szinte háromszoros a gyakoriságban utána következő típusnak/. Az hogy e ragadványnévtípust szintén nagyon kedvelő Kalotaszeg is felülmúlja, még jobban aláhúzza ÖRDÖG megállapításának igazát: "a szülők, férjek, feleségek keresztnévi eredetű szólító neveinek ragadványnévi szerepkörben való nagyarányú és széleskörű elterjedése... jellemző antroponímiai sajátossága Göcsejnek és He-

tésnek. Ez a jelenség... rendszerszerűen a székelységnél figyelhető meg" /i. m. 168/. A névtan szempontjából eddig feltárt területek közül valóban Göcsej és Hetés közelíti meg leginkább a székelység e jellemző sajátosságát. Különbség mutatkozik továbbá abban is, hogy Göcsejben és Hetésben gyakran neveznek el házastársáról valakit, Kalotaszegen ez ritka /e névtípuson belüli arányuk: Göcsej és Hetés: 8,50 %, Kalotaszeg: 3,01 %/, ellenben Kalotaszegen sűrűbben fordulnak elő az anyára és az ő családjára vonatkozók, mint Göcsejben és Hetésben /arányuk: GH 23,89 %, Ksz: 30,90 %/. Ez nyilvánvalóan összefügg a nőágon való névörklés itteni élénkségével /GERGELY 79-82/.

A többi névtípusok eltérő nagyságrendben jelentkeznek a két vidéken. A göcseji és hetési ember másodsorban a foglalkozásáról kap ragadványnevet, harmadsorban a külsejéről, majd a szavajárásáról, szokásairól, lelki tulajdonságairól azonban csak nyolcad-sorban, és még ennél is ritkább esetben jut névasszociációs fongtatású ragadványnévhez. A kalotaszegiek ellenben másodjára a külső, azután a belső tulajdonságokat pécézik ki, mindjárt utánuk a névasszociációs nevekre kerül sor, a foglalkozásra meg szójárásra vonatkozó nevek pedig náluk csak ezek után következnek.

Érdekes egybevetni a két terület közös ragadványnévanyagát: hogyan oszlik meg a névtípusok között, ugyanaz a névegyed ugyanannak vagy más típusnak a képviselője-e. Ebbe az egybevetésbe a közös névanyagnak csak azt a részét vonhattam be, amelynek a névadási indítékai mindkét részről ismertek¹⁰. Összevetésük alapján először is azt állapíthattam meg, hogy több mint kétharmad részük /68,15 %/ azonos típusba tartozik mégpedig a következő nagyságrendben. Legtöbb közös ragadványnév van – érthetően – a mindkét vidéken domináns névtípusban a családtagokra vonatkozók közt /100/, azután a foglalkozásra utaló /34/ és a külső tulajdonságokra vonatkozó ragadványnevek körében /20/. Lényegesen kevesebb tűnik fel a szavajárásra és szokásokra /9/, a lakóhelyre /8/, a lelki tulajdonságokra /7/, az eseményekre /4/, egyéb életkörülményekre vonatkozó /3/ és a névasszociációs ragadványnevek közt /3/. A különböző területek közös névanyagának megoszlási aránya a névtípusok között egyrészt nyilvánvalóan attól függ, hogy maga a névtípus mennyire jellemző, mennyire gazdag ott. De a fenti egybevetés alapján az is állít-

ható, hogy emellett függ a névtípus jellegétől is, pontosabban attól, hogy a névadási indíték milyen nyelvi eszközökkel társul: azokban a típusokban ugyanis, amelyekben az expresszív nyelvi eszközöknek nagyobb szerepe van, és így nyelvi alkatuk változatosabb, az egyezések száma természetesen kisebb lesz. Ez is magyarázza, hogy például a lelki tulajdonságokra utaló vagy a névasszociációs típusban miért kevés, a foglalkozásnéviek közt miért sok viszonylag az egyezés. Az utóbbira ugyanis jellemzőbb a közvetlen megnevezés.

5. De ez a kérdés már át is vezet a nyelvi megformáltság, a ragadványnevek alkotására felhasznált nyelvi eszközök egybevetésére. Részletekbe bocsájtkozni – sajnos – nem lehet, ezt nem engedi sem a jelenlegi keret, sem a feldolgozások szempontkülönbségei, amelyeket csak a feldolgozók együttes munkájával lehetett volna áthidalni. E dolgozat készülésekor azonban erre nem volt lehetőség. Néhány általánosabb megállapítást azonban így is tehetünk, mindenekelőtt a névadási indíték szerinti névtípusok és nyelvi eszközök közötti összefüggésekről.

E két vidék egymást kölcsönösen megerősítő tapasztalata, hogy a leszármazás megnevezésére főként a ritkább kereszt- és becenevek használódnak fel /ÖRDÖG 160, 164; GERGELY 105/. Nyelvi megoldásaiban e típus különben Göcsejben és Hetésben változatosabb: az igen érdekes Palik Márijok, Ferkuk Irénnyek /ÖRDÖG 160/ elnevezésforma Kalotaszegen teljesen ismeretlen, de valószínűleg máshol sem gyakori.

A többi ragadványnévtípussal kapcsolatban elmondható, hogy a nyelvi formájuknál fogva expresszív nevek jelentkezése ugyanazokban a névtípusokban: főképpen az elnevezettek külső és belső tulajdonságait jellemző névfajtában a legerőteljesebb mindkét vidéken, és ezekben a névtípusokban az expresszivitás szemantikai eszközei vannak túlsúlyban. Ezzel szemben a névasszociációs indítékú meg a szavajárási típusban a hangtani és alaktani /főként játszi szóképzésbeli/ eszközök vannak fölényben. De bármely névadási indíték bármely fajta nyelvi eszközzel társulhat, sőt igen gyakran kombinálják is őket a névhangulat fokozására. Az expresszivitás rendkívül lényeges, a név alakulásmódját szabályozó sajátossága a ragadványnévnek, ez a legfontosabb általános tanulság, mely a két terület sok ezer névegyedé-

nek nyelvi elemzéséből leszűrhető. A nyelvi formára tehát a ragadványnevek kutatójának éppoly figyelmet kell fordítania, mint például a stilisztának egy vers stíluselemzésében. Annál is inkább, mivel a ragadványnév-alkotásban felhasznált nyelvi eszközök téra koránt sincs még feltárva, hiszen épp a göcseji-hetési és kalotaszegi nevek ilyen szempontú elemzése jelzi, milyen változatos, fantáziadús, sokféle egyéni variációra képes eszköztárral "dolgoznak" a ragadványnevek alkotói. Olyannyira, hogy alig-alig találni egyezőket a más-más vidéken, különböző közösségekben keletkezett expresszív nevek között. Egybevetettem ebből a szempontból az expresszív nevekben egyik leggazdagabb névtípus: a testi tulajdonságokra vonatkozó ragadványnevek csoportját először az itt szóbanforgó két területről, majd a földrajzi kört tágítva más romániai magyar nyelvjáróterületekkel is¹¹.

Lássuk először az egyező neveket e típusból Göcsej és Hetés és Kalotaszeg vidékéről: Bajsz ~ Bajusz, Barna, Basa, Bika, Cigány, Csonka, Fekete, Füles, Hosszú, Kis, Kopasz, Nagy, Néma, Petőfi, Pici, Pocok, Púpos, Sánta, Süket, Szőrös, Törpe, Tüdő, Vak, Vörös ~ Veres /24/. A testi tulajdonságra vonatkozó nevek mindkét vidéken a legnagyobb számú névtípusok egyikét alkotják, ehhez képest csak igen kis töredékük egyezik. S ezek is csaknem mind pusztá megnevezései egy-egy testi hibának vagy jellegzetességnek, expresszív jellege közülük csak a következőknek van: Basa /kövér/, Bika /megtermett, erős/, Cigány /barna hajú, bőrrű/, Petőfi /hajviseletéről/, Pocok, Törpe /kis termetűek/. Kalotaszegen 229, Göcsejben és Hetésben 106 esetben nevezik meg a különböző testi tulajdonságokat expresszív névvel. Az, hogy ezek közt mindössze hat egyezés található, rávilágít az expresszív nevek nyelvi gazdagságára, változatosságára.

Vessük most össze a testi tulajdonságot jelölő közös göcseji-hetési és kalotaszegi ragadványneveket az Erdély különböző magyar nyelvjáróterületeiről származó hasonló típusú adatokkal. Először is azt állapíthatjuk meg, hogy az expresszív nevek hangsúlyozott mértékű jelentkezése ebben a névtípusban nem kalotaszegi és göcseji jellegzetesség. A tőlem átnézett adattárban szereplő félszáz kutatópontról származó, ilyen típusú neveknek csaknem kétharmad része expresszív jellegű. Azok a névegyedek, amelyek a névtípusból Kalotaszegen meg Göcsejben és Hetésben

egyaránt előfordulnak, zömükben – mint fentebb láttuk – megnevező jellegűek, s csaknem kivétel nélkül megtalálhatók még több más vidéken is.

Elterjedtségüket a rendelkezésre álló adatok felhasználásával néhány példán szemléltetem¹²: Bajsz ~ Bajusz /Csíkszenttamás, Ditró Cs; Bardóc U; Barcza-Újfalu, Tatrang H/; Csonka /Csíkszentdomokos, Csíkszenttamás, Csíkkozmás, Ditró, Kászonimpér Cs; Bardóc, Fiátfalva U; Pürkerec H; Szászfenes, Moha Mez.; Köröstarján B; Mezőbánd M; Hadad Sz; Pusztina MCs); Hosszú /Berettyószéplak, Érsemlyén, Gálospetri B; Csóka, Koronka M, Zovány Sz; Vécke U; Koltó, Szt, Bogdánfalva MCs/; Púpos /Csíkkozmás, Csík-szépvíz, Ditró, Cs; Fiátfalva, Kézdiálmás U; Barcza-Ujfalu, Tatrang H; Árkos, Bölon Hsz; Kibéd U; Zovány Sz; Érsemlyén B; Déva/.

A szóképszerű ragadványnevek elterjedtségét a következő adatok mutatják: Basa /Köröstarján/, Bika /Ditró, Szászfenes, Szilágyfőkeresztúr, Tatrang, Pusztina/, Cigány /Csíkpálfalva, Kézdiálmás U; Szaniszló Szt./, Pocok /Mezőfény Szt, Csíkszentmárton, Zovány, Koronka/, Törpe /Csíkpálfalva/. A Petőfi ragadvány-név ugyan szintén előfordul egy-két ponton, de nem a testi tulajdonságot jelölő típusban.

A fentebbi egybevetésekből a következő általánosabb következtetések vonhatók le: A megnevező jellegű ragadványnevek számát és jellegét korlátozza az alapszó, a fogalom megnevezésére az adott nyelvben, nyelvjárásban rendelkezésre álló szavak, szinonimák száma és jellege. Érthető, hogy így egymástól távol eső vidékeken is felbukkannak, ismétlődnek. Nagy arányban és széles körben használtak. Majdnem hasonlóképpen alakul azoknak az expresszív ragadványneveknek a helyzete is, amelyek alapszavának metaforikus használata közszóként is megszokott pl. Bika /erőstestalkatúak ragadványneve/ – bikaerős; vagy nyelvi sablonként használt kifejezés, szókapcsolat, mondóka stb. része pl. Basa /kövérek ragadványneve/ – kóvér basa, nagy a hasa, Cigány /bar-na bőrrű, fekete szemű, hajú emberek ragadványneve/ – fekete, mint a cigány stb. Természetesen minél szokatlanabb a ragadvány-névben foglalt szókép, annál egyedibb, ismétелhetlenebb és így földrajzilag is megkötött. Felhasznált példáink között ilyen a Petőfi. A szemantikai eszközökkel alakult expresszív ragadványneveknél pedig még nagyobbak a variációs lehetőségek a hangtani.

alakítani eszközökkel alakított játszói képzésű vagy még inkább a névként használt, jelentés nélküli expresszív hangsorokban. Ezek közt ugyanis Göcsej és Hetés meg Kalotaszeg anyagában egyezést alig találtam. Érdekes volna egy más alkalommal ezt a kérdést is tágabb körben megvizsgálni.

J e g y z e t e k

1. ÖRDÖG műveinek megjelenésekor kéziratom már a kiadóban volt.
2. A továbbiakban rövidítve: Ksz = Kalotaszeg, GH = Göcsej és Hetés.
3. Itt kell megemlítenem, hogy a két feldolgozás névstatisztikáit, mivel nem egészen azonos szempontok szerint készültek, nem mindig könnyű egybevetni. A legfőbb különbséget az jelenti, hogy a GH-ben a ragadványnevek számára ugyanannak a ragadványnévnek ugyanazon a településen belüli ismételt előfordulásai is benne foglaltatnak, Ksz-re vonatkozólag viszont ezt nem a ragadványnevek számára, hanem megterheltségébe számítottam. Hogy az ebből adódó torzításokat elkerüljem, ahol szükséges és lehetséges volt, ÖRDÖG műve alapján bizonyos átszámítást végeztem, ahol erre nem nyílt lehetőség, az egybevetés viszonylagosságára külön felhívom a figyelmet.

A GH különböző ragadványneveinek számát A ragadványnevek mutatója és összesítő adattára /ÖRDÖG 587-604/ alapján állapítottam meg /+ VÖ/.

4. Az öt helységnél többen előforduló ragadványneveket vetettem egybe /vö. ÖRDÖG 587-604, GERGELY 29/.
5. Vö. ÖRDÖG 200 és GERGELY 236. Mivel a két korábbi ragadványnév összekapcsolásából keletkezett újabb ragadványnevet ÖRDÖG RR, én viszont R-rel jelöltem a névkapcsolatokban, az egybevetettség érdekében a GH-beli névkapcsolatok közül egybevontam a következőket: RR-RRR-RRR; RR-R; VRRR-VRR. A százalékszámok összehasonlítását kismértékben torzítja, hogy a többféle névkapcsolatban szereplő ragadványneveket ÖRDÖG hozzásatolta a megfelelő névkapcsolatokhoz, én viszont teljesen külön csoportként kezeltem őket. De ez a névkapcsolatok gyakorisági sorrendjén nem változtat.

6. A névadási indíték szerinti típusok egybevetésekor GH szóbeli használatú ragadványnévanyagát vettem alapul, hogy ÖRDÖG statisztikáin – melybe az írásbeli használatúak nem kerültek be – ne kelljen módosítanom. A kalotaszegi statisztikában ezek ugyan bennefoglaltatnak, de az egész ragadványnévanyaghoz képest számuk oly csekély – mindössze 26 –, hogy ez torzítást nem okozhat. Viszont némi torzulás következik abból, hogy ÖRDÖG statisztikája a ragadványnevet viselők, az enyém viszont a ragadványnevek számára vonatkozik. A statisztikai adatokra nézve l. ÖRDÖG 170-1, 198-202. Az egybevetetőség kedvéért a GH névanyagában a típusok alfajait néha átcsoportosítottam, illetve összevontam.
7. Ebből a szempontból a GH-beli ragadványnevek egy kis része /a kedvelt étel, ital, valamilyen szenvedély, vallási túlbuzgóság l. ÖRDÖG: 182-3/, Ksz-en a szavajárásra, szokásra utalók, illetőleg az egyéb életkörülmények csoportjában van, azért a statisztikában is oda számítottam.
8. Egybevontam az ÖRDÖGnél szereplő következő csoportokat: Más helységből való származás, A lakóház fekvése, Más házába való költözés.
9. Ide vontam GH-ról az idegen származásra vonatkozó csoportot is.
10. A 417 közös névből ilyen 292.
11. Az ehhez felhasznált adatok a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyar tanszékének névtani adattárából valók.
12. A helységnevek után a romániai magyar nyelvjáróterületre, vidékre utalok az alábbi betűrövidítésekkel: B: Bihar, Cs: Csík, H: Hétfalu, Hsz: Háromszék, M: Marosmente, MCs: moldvai csángó, Mez: Mezőség, Sz: Szilágyság, Szt: Szatmár-vidéke, U: Udvarhely.

B. GERGELY PIROSKA

III. Kannevek

Az általános állatnévadási szokások szerint a lovak, szarvasmarhák szinte kivétel nélkül nevet viseltek a kisgazdaságokban az emberi visszaemlékezés határáig, az irodalmi, történeti följegyzések szerint már előbb, évszázadokkal ezelőtt is. Sokkal kevesebb adatunk, s így hézagosabb ismereteink vannak a disznók elnevezéseiről. A néphagyomány szerint országszerte csak azok adtak mindegyik sertésüknek nevet, akiknek csupán egy-két darab volt az állományuk. A legkisebb parasztgazdaság is azonban legalább egy anyakoca szaporulatát nevelte, tartotta, s így tízen igencsak fölül volt az összes disznók száma, egy-egy közepes gazdaságban pedig könnyen elérte a negyvenet-ötvenet is. Ilyenkor természetesen valamennyi jószág nem kaphatott nevet. Az anyakoca azonban, s még rajta kívül egy-két malac, amelyik valamilyen tulajdonságával /szín, jegy, fülállás, szokás, lemaradottság stb./ kitűnt a többi közül, rendszerint kapott nevet a gazdájától, gazdaasszonyától vagy a család valamelyik tagjától /általában az őket őrző fiúgyerektől/, esetleg a fogadott kanásztól. Ahol pedig kant vagy kanokat tartottak, ott azokat majdnem mindig el is nevezték. A két világháború közötti Békés megyében fődöntetésre engedélyezett kanok néhány kivételtől eltekintve nevükkel együtt szerepelnek. A 30 település följegyzései között csak ötben fordult elő név nélküli kandisznó is.

A továbbiakban a Békés megyei Levéltárban őrzött apaállat-összeírások kanneveit mutatom be a dolgozat első két részletének megfelelő módszerekkel és az első részben /NÉ. 4. sz. 30/ felsorolt levéltári jelzetű iratok alapján. Az összeírásokban szereplő községekre az eddigiekhez hasonlóan csak számokkal utalok. Ezeknek fölloldásai megtalálhatók a cikksorozat első részében /NÉ. 4. sz. 31-3/, ugyanott /31/ van ez a térkép-vázlat is, amely a községek földrajzi elhelyezkedését szemlélteti. A következő felsorolásban a nevek után álló szám vagy számok a te-

² A tanulmány első része /Nénevek/ a NÉ. 4. számában /30-42/, második része /Bikanevek/ a NÉ. 5. számában /70-80/ jelent meg.

lepüléseknek a jelzőszámai, amelyek itt is természetesen csupán a név meglétére utalnak a számmal jelzett helységben, de az előfordulások gyakoriságát, a névnek egy-egy községben való számszerinti előfordulását itt sem tudtam meghatározni, mivel a kanok is legalább 2-3-4 évig voltak tenyésztésben, tehát egy-egy név többszöri előfordulása ugyanannak az egyednek a neve is lehetett. A névnek több községben való előfordulása általában annak gyakoribb voltát is jelenti, vagyis a több községben megtalálható nevek rendszerint egy-egy településen nagyobb számban is találhatóak. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy ha csupán egy helységben található meg a név, azt ott nem alkalmazták több egyed elnevezésére is. Mindezt csak akkor lehetett volna aprólékosan megvizsgálni, ha csupán egyetlen esztendő összeírását veszem alapul. Ebben az esetben viszont sok név nem került volna az adattárba, s szegényebb lett volna az egész állatnévrendszer.

A jelzett tíz esztendő alatt tehát a következő kanneveket jegyezték föl a Békés megyei apaállatvizsgálatok során.

Álmos 14	Bicskás 3, 5, 6,	Császárr 2, 3, 5, 7, 12,
Badár 28, 29, 30	7, 9, 10, 11;	21, 22, 26, 27,
Baka 9, 10, 11	13, 14, 16,	28, 29
Bandi 3, 18, 27,	17, 18, 19,	Csendes 29
28, 30	20, 22, 23,	Csillag 6
Bankár 18	24, 26, 27,	Csinos 6
Báró 14	29, 30	Csombor 23
Basa 27	Bitang 13	Csonka 16
Bata 9, 10, 11	Biztos 20, 26	Csordás 12
Bátor 2, 9, 11	Bojtár 12	Csorvás 28
12	Bokros 1	Csuti 27
Béla 27	Barbély 23	Csutri 27
Berci 3, 10, 21,	Buksi 13	Dandár 3
23, 30	Búvár 13	Dani 14
Betyár 5, 7, 8,	Cigány 3, 5	Dénes 12
9, 10, 14,	Csákó 12, 13, 21	Dobos 12, 13, 19, 20
16, 20, 21,	Csákvár 27	Doktor 26
23, 26, 28,	Csalfa 14	Dolfi 28
29	Csárdás 10, 13	Dollár 26

Duhaj 13	Huszár 2, 3, 5,	Kurta 7
Fecske 30	7, 8, 9, 10,	Kusza 11
Fegyver 1, 3, 8,	11, 12, 13,	Laci 10, 13, 21, 29
9, 10, 11, 12,	14, 19, 20,	Lajos 5, 22
13, 14, 19, 20,	22	Legény 2, 8, 9, 10,
23, 27, 28, 29	Ispán 2, 3, 23,	12, 13, 17,
Fickó 10	29	22, 23
Filkó 10	Jáger 12, 14, 28	Lepsi 27
Finác 10, 11, 12,	Jámbor 10, 13	Madár 26
16, 29	Jancsi 9	Makszi 14
Furkó 10	Jeges 16	Malac 27
Füles 24	Jóska 6	Mancsu 19
Gatyás 6	Kadét 1, 26	Mátyás 13
Gazdász 21	Kajdán 27	Medve 7
Gönci 11	Kancsi 3	Mérges 8, 11, 14,
Göndör 1, 2, 6, 7,	Káplár 2, 6, 7,	26, 28, 29
8, 10, 11,	9, 10, 11,	Miklós 5, 26, 27
12, 13, 14, 18,	12, 13, 14,	Miksa 27
20	16, 20, 22,	Misi 18
Gyémánt 11, 14, 28	23, 24, 27,	Miska 13, 27
Gyilkos 1, 2, 3, 5,	29, 30	Mokri 27
7, 8, 9, 10,	Kapcsos 13	Nyalka 9
11, 12, 13, 14,	Karcsi 3, 7	Osztri 28
15, 16, 17, 18,	Kardos 2, 5, 9,	Pali 3
19, 20, 21, 22,	10, 11, 13,	Pandúr 10, 13, 30
23, 24, 26, 27,	14, 16, 19,	Piktör 30
28, 29, 30	20, 22, 23,	Pista 10, 11, 13,
Gosztai 27	24, 27, 29,	19, 22
Gyökös 14	30	Plajbász 29
Gyöngvös 1, 2, 5, 6,	Kaszvár 2, 3, 5,	Prímás 20, 26
7, 12, 13, 14,	12, 13, 24,	Puskás 13, 19, 29
25, 28, 29, 30	27, 29, 30	Rabló 12, 16, 21,
Gyuri 9	Kedves 29	27
Gyurka 9, 10, 11,	Kényes 12	Rontó 28
13, 14, 24	Kígyó 15, 16	Rozsodi 8
Hadúr 3, 5	Kondor 10, 11, 27	Sakter 13
Harcos 12	Kontrás 20	Samu 13, 22, 24, 27
Hegyes 10	Kulcsár 2, 11, 13	Sándor 3, 21, 22

Sanyi 5	Ugar 14	Zsandár 2, 3, 5, 9,
Sobri 21	Vadas 5, 24, 30	10, 12, 13,
Sólyom 30	Vadász 27, 29	14, 15, 16,
Sugár 1, 2, 5, 6,	Várna 14	17, 18, 21,
8, 11, 13,	Vezér 1, 5, 12,	22, 23, 24,
16, 23	16, 26, 27,	26, 27, 28,
Szultán 3, 7, 22,	28	29, 30
23	Vihar 2	Zsarnok 26
Tambur 13	Viki 27	Zsidó 7
Táncos 13	Virág 11	Zsiga 3
Tibor 27, 28	Vitéz 2, 3, 10,	Zsivány 10, 11, 16,
Tímár 3	13, 23, 26,	26
Tódor 3	27, 29, 30	Zsombor 27
Tolvaj 14	Zenész 20	
Trotykos 22	Zoltán 21	
Tündér 30	Zombor 21, 24,	Név nélkül: 7, 20,
Tűzér 9, 10, 11	26, 27, 28	22, 24, 26
Tüzes 23	Zsámbék 27	

A mén- és bikanevekkel való egybevetéskor legszembeűnőbb a kannevek jóval kisebb száma. Ez annak a következménye, hogy a méneket kötelező volt minden esztendőben fölülvizsgálatra, engedélyeztetésre fölvezetni, s azokat, amelyeket nem tartottak továbbtenyésztésre megfelelőnek, ivartalanítani kellett. A bikákat érdemes volt vizsgálatra bevinni, hiszen az engedélyezés a jó tulajdonságok elismerése is volt, s ez vonzotta a tehéntartó gazdákat, szívesebben földözttettek az ilyen bikákkal, s így több hasznot hoztak. A kanok esetében nem volt kötelező és nem is volt általános a fölülvizsgálatás, engedélyeztetés, nem beszélve a törzskönyvezésről. Nagyon sok helyen meghagytak egy-egy kanmalacot egy-két évig, hogy saját kocáikat ne kelljen elhajtani máshová, és legföljebb a közeli szomszédoknak hágattak még ezzel a kannal. Arra nem is gondoltak, hogy engedélyeztetésük. A községek tulajdonában levő kanokat rendszerint, a nagyobb gazdaságok kanjait néha, kigazdákét pedig attól függően, hogy a tulajdonos erre igényt tartott-e, tehát eléggé kiszámíthatatlanul. A fölülvizsgált apaállatok túlnyomó többsége /általában háromnegyed része/ kisebb gazdaságokból, egy-két kant tartó gaz-

dáktól került ki. Mindenképpen megállapítható, hogy a följegyzésre került állatfajok nevei között a disznónevek állnak legközelebb a népi névadáshoz. A ménnevekre ugyanis nagy hatással volt az idegen névadás, a sportlovak, családalapító mének névanyaga. A bikaneveknél is találkozunk ezzel a szokással, ha kisebb mértékben is. Itt inkább az azonos évjáratúaknak azonos kezdőbetűvel való elnevezése volt gyakoribb a nagygazdaságokban, ami a népi névadás hatását kissé korlátozta. Kannevek esetében semmi ilyennel nem találkoztam. A visszaemlékezések szerint is a jószággal közvetlenül foglalkozók adták általában a neveket, s a hagyományokat csupán néha színezte az egyéni ötlet.

1. Az első csoportba itt is a tulajdonnevekből alakult állatneveket sorolom.

a/ Híres személyek neve egy esetben fordult elő csupán /Sobri/, de ezzel tulajdonképpen utalhattak az elnevezett állat tulajdonságára, erőszakosságára is /mint a gyakori Betyár, Rabló és a ritkább Tolvaj névvel/. Esetleg ide sorolhatnánk a Dolfi és a Miklós neveket, amelyeknek disznónévként való alkalmazása az adott időszakban politikai állásfoglalás is lehetett volna. Tekintettel azonban arra, hogy a néphagyomány szerint a Miklós korábban is kedvelt kannév volt, a keresztnevekből alakultak köze sorolom itt is, mint a bikaneveknél. Egyetlen mitológiai név fordult elő, a Hadúr. Ez is jellemző volt a korra, hiszen ekkor terjedt el a mesterséges magyar mitológia hatására ez a név, s ekkor lett Horthy Miklós állandó címe a "Magyarország legfőbb hadura" kifejezés.

b/ A keresztnevekből eredő kannevek száma nem túl nagy. Gyakoribb közöttük a Bandi, Berci, Laci, Pista és Samu; ritkább a Béla, Dani, Dénes, Dolfi, Filkó, Gyuri, Jancsi, Jóska, Karcsi, Lajos, Makszi, Mátyás, Miksa, Misi, Miska, Pali, Sándor, Sanyi, Tibor, Tódor, Viki, Zoltán és Zsiga.

c/ Helynevek alkalmazása ritka a kannevek között. Egyik részük közeli község- vagy pusztanév /Bata, Bokros, Csorvás, Ugar/, a másik pedig távolabbi helységnév /Csákvár, Várna, Zombor, Zsámbék/, s nagyon nehéz lenne magyarázatot adni fölhasználásuk indítókára. Különösen a Zombor érdemel figyelmet, melynek előfordulása Orosháza környékén gyakorinak mondható.

2. Igen sok név utal külső tulajdonságra.

A/ Közvetlen megnevezéssel találkozunk legtöbbször.

a/ Az állat alakjára, természetére, általános megjelenésére utaló nevek: Badár 'csinos, szép, kacér', Csárdás, Csinos, Sugár, Tancos, Trotykos. Sokkal több közöttük a kellemes hangulatú, szép megjelenésre utaló név.

b/ A szőr minőségéről, színéről erednek a következő nevek: Gatyás, Göndör, Gyöngyös, Kondor, Kusza, Vadas. A Gyöngyös kutyanevet ugyan egyesek /NYÍRI: Nyr. LXXXVII, 351-4/ víznévi eredetűnek tartják, KŐHEGYI MIHÁLY /Nyr. LXXXVIII, 205/ bebizonyította, hogy tarka, fehér foltos színre utaló név. Az adatok mind egyikében nálam mangalica fajtájú sertés neve, amelynek szőre karikára göndörödik, s a nap valóban úgy tükröződik vissza néhára, mintha gyöngyökkel lenne kirakva.

c/ A fül vagy fark állásáról, orr vagy fej alakjáról, valamilyen jegyről stb. kapták a nevüket az alábbiak: Buksi, Csákó, Csonka, Csuti, Csutri, Füles, Hegyes, Kurta, Lepsi.

B/ Metaforikusan utalnak az állat valamelyik tulajdonságára, állására, szőre színére stb. a következő nevek: Báró, Cigány, Fecske /fehérhasú, fekete hátú disznó színmeghatározása/, Furkó, Kígyó, Madár, Medve, Sólyom, Tündér, Virág.

3. Elég szép számú a belső tulajdonságra utaló név is.

A/ Közvetlenül adják meg a meglevő vagy kívánt belső tulajdonságot a következők: Álmos, Bátor, Bitang, Csalfa, Csendes, Duhaj, Gyilkos, Harcos, Jámbor, Kedves, Kényes, Nyalka, Tolvaj, Vezér, Vitéz, Zsarnok.

B/ Metaforikusan utalnak valamilyen jellemvonásra, általában erőszakosságra az alábbi nevek: Betyár, Rabló, Vihar, Zsivány, Zsandár.

4. Az állat nemzőképessége tulajdonképpen olyan tulajdonság, amely akár belsőnek, akár külsőnek is fölfogható. Mivel az apaállatoknál ez nagyon fontos, külön csoportba gyűjtöttem itt is az efféle neveket.

A/ Közvetlenül utalnak a nemiségre a következők: Bicskás, Fegyver, Kardos, Puskás, Tüzes.

B/ Metaforikus névként ide sorolhatók az alábbiak: Basa, Császár, Legény, Szultán.

5. Mint már a bikanevek között is, itt talán még több a foglalkozásokra utaló név: Bankár, Biztos, Bojtár, Borbély, Búvár, Csordás, Dobos, Doktor, Finánc, Gazdász, Ispán, Jáger, Jeges, Kasznár, Kontrás, Kulcsár, Pandúr, Piktör, Prímás, Sakter, Tímár, Vadász, Zenész. Ide tartoznak a katonaságra, rangra, beosztásra, fegyvernemre utaló nevek is: Baka, Dandár, Huszár, Kadét, Káplár, Tambur, Tűzér.

6. Az állat értékére is utal néhány név: Csillag, Dollár, Gyémánt.

7. Nem tudtam beosztani egyik csoportba sem a Csombor 'menta, borsfű', Gönci, Kapcsos, Malac, Plajbász, Rontó, Zsidó és a Zsombor nevet.

8. A név alapját képező közsónak a jelentését sem tudtam megállapítani néhány esetben, s ezeket természetesen nem is oszthattam be egyik csoportba sem: Gyoszti, Gyökös, Kajdán, Mancsu, Mokri, Osztri, Rozsodi. Ezek között kereshetnénk szlovák vagy német eredetű szavakat, de aligha tekinthető annak egyik is. Itt még érvényesebb az a megállapítás, amelyet e cikksorozat folyamán már többször is le kellett írnom: a nemzetiségi községekben is magyar neveket használtak a háziállatok elnevezésére.

Áttekintve a csoportosítást megállapíthatjuk, hogy a legtöbb név a kanok belső tulajdonságára, nemiségére utal. Különösen ha ide számítjuk azokat a foglalkozásneveket, katonai kifejezéseket is, amelyek erőszakosságot, hatalmaskodásra való lehetőséget rejthetnek magukban /Finánc, Huszár, Ispán, Káplár, Kasznár/. A legelterjedtebb nevek is egyúttal ezek, s az alábbiakkal együtt mindegyikük háromnál több községben előfordul /Bátor, Betyár, Bicskás, Császár, Fegyver, Gyilkos, Kardos, Legény, Mérge, Rabló, Szultán, Vezér, Vitéz, Zsandár, Zsivány/. A többi névtípus közül csak hat keresztnév /Bandi, Berci, Gyurka, Laci, Pista, Samu/, két szőrzetre utaló /Göndör, Gyöngyös/ és egy helynév /Zombor/ tartozik a gyakoribbak közé. A legelterjedtebb a Gyilkos /27 településen/, valamint a Bicskás és a Zsandár /21-21 községben/ volt.

A nevek földrajzi elterjedésére alig lehet szabályszerűséget találni, mivel a három településnél több helyen előforduló nevek nagy szóródást mutatnak a korabeli megye területén. Talán a Badár és a Zombor Orosháza környékére, a Baka, Bata és Tűzér

pedig Szeghalom környékére volt jellemző kannév.

IV. Kosnevek

Csupán három kosnevet tartalmaztak az összeírások, s ezeknek mindegyike keresztnév: András, Marci, Samu. Mivel név nélküli kosokról sem történik említés, csak azt állapíthatjuk meg, hogy engedélyezésük, fölülvizsgálatuk nagyon ritkán történt meg. Valószínű, hogy egy részük – legalábbis a jelesebbje – nevet viselt a juhtenyészetekben.

Összefoglalás

A kosnevek csekély száma miatt Békés megye két háború közötti három háziállatfaja hímjeinek a neveit hasonlíthatom össze.

Nemzetközileg ismert neveket /kiváló egyedek, törzsalapítók neveit/ elsősorban a mének viseltek, bikák között nagyon ritka, kanoknál pedig egyáltalában nem volt ilyen.

Érdekes, hogy a híres emberek nevei majdnem kivétel nélkül csak a bikanevek között találhatók. Ennek nagyon nehéz magyarázatot adni, mivel a kutya- és macskanevek között gyakran találni országszerte ilyen neveket /Cézár, Néró stb./. A mitológiából ismert név igen ritka minden állatfajnál, talán csak a bikáknál gyakoribb kissé.

Az emberi keresztnévek mindhárom állatfajnál igen nagy számban fordultak elő teljes alakjukban és becézett formájukban is. A Bandi, Laci sok helyütt, a Gyurka, Jancsi, Jóska, Pista kevesebb helyen, de mindhárom állatfaj esetében megtalálható volt. A gyakoribbak között kizárólagosan csak egy állatfajra használt név nincs. Lónévként azonban nem fordul elő a bika- és kannévként gyakori Samu és Miklós. A mén- és bikanevek között női keresztnéveket is találni, de a kannevek között nem.

Helyneveket leginkább a mének elnevezésére használtak.

A külső tulajdonságra utaló nevek között a színre vonatkozók a leggyakoribbak mindenütt. A különleges jegyek elsősorban a lovak esetében szolgálnak a névadás alapjául. Meglepő viszont, hogy a termetre, általános megjelenésre utaló név éppen ott a legkevesebb, kanoknál a legtöbb /igaz, hogy ezek között nem csak

kellemes hangulatot keltő nevek voltak/.

A belső tulajdonságokra utaló nevek közül a nemiséget hangsúlyozók találhatók meg legnagyobb számban mindhárom állatfajnál, akár közvetlen megnevezésként, akár pedig metaforikus formában. Ezzel szorosan összefüggenek az erőszakosságra, kiszámíthatatlanságra vonatkozó nevek, s mellettük kisebb számúak a kedvességet, csöndességet, jámborságot mutatók. A bika- és kannevek között sok a foglalkozást jelentő szó, de a ménnevek között ilyeneket nem találtam.

Az egyetlen kategóriába sem illő nevek száma minden állatfaj esetében elég sok. Természetesen nem is a névadás indítékát kutattam /csupán föltételeztem/, hanem a nevek jelentéstani osztályozását kíséreltem meg. A névadó személyét ismerni kellene, s föl kellene deríteni a legtöbb névről az elnevezés, névválasztás kiváltó okát, ami lehetetlen történeti jellegű munka esetében. Mindemellett lehetséges, hogy a jelentésükben ismert neveket sem megfelelő kategóriába soroltam mindig, s a be nem soroltak között is akad, amelynek némi utánjárással meg lehetne határozni a hovátartozását.

A számomra ismeretlen jelentésű nevek talán nem túl nagy számúak, de érdemes lenne mégis alaposabban utánanézni idegen nyelvekben is a jelentésüknek. /A NÉ szerkesztősege szívesen közöl pár soros kiegészítést, megfejtést, helyesbítést bármelyik névvel, névtípussal kapcsolatban./

Végül megállapítható, hogy a nemzetiségi településeken is magyar neveket használtak a háziállatok elnevezésére, csupán a lónevek és bikanevek között akadt egy-egy szlovák, illetőleg német név.

HAJDÚ MIHÁLY

NYÍREGYHÁZA KIALAKULÁSTÖRTÉNETÉNEK PROBLÉMÁI

Nyíregyháza kialakulásának, legkorábbi történetének - számkra legalábbis - két kritikus pontja van: Nyíregyháza nevének magyarázata és a legelső, bizonyosan Nyíregyházára vonatkozó adat megállapítása. A korábbi szakirodalomra történő hivatkozástól felment bennünket az a körülmény, hogy annak áttekintését MEZŐ ANDRÁS /Mnyj. XII, 137-140/ elvégezte, másrészt pe-

dig hogy kiindulópontul MEZŐ ANDRÁS fejtegetéseit választjuk, indokolja az a tény: a MEZŐ által kimunkált elképzelést fogadta el s tette /teszi/ széles körben ismertté KISS LAJOS munkája /FNESz. 472/. MEZŐ ANDRÁS már 1966-ban felvázolta a korai Nyíregyházával kapcsolatos elképzelését. Eszerint a település nevének legkorábbi említései a Váradi Regestrum 1219. és 1222. évi Nyr adatai lennének, vagyis a tatárjárás előtt Nyír alak szerepel a helység neveként. A tatárjárás után feltűnő Nyíregyház ~ Nyíregyháza adatok - MEZŐnek GYÖRFFY GYÖRGY feltevésére visszavezethető magyarázata szerint - azzal kapcsolatosak, hogy az -egyház, -egyháza utótagnak a középkorban 'puszta' volt a jelentése, s a tatárjárás alatt elpusztult és újból meg nem szállt falvak helyét csak a romos egyház hirdette. A falu neve tehát akkor kapja az -egyház, -egyháza utótagot, amikor pusztává válik. Vagyis: "a tatárjáráskor vagy közvetlenül utána elpusztult a kis település, s emlékét csak a romos egyház hirdette. Így lett a Nyír nevű faluból Nyíregyház ~ Nyíregyháza" /MNYj. XII, 140-142/. Lényegében ez a magyarázat olvasható MEZŐ ANDRÁSnak NÉMETH PÉTERrel közösen írott és az 1970-es évek első felében publikált munkáiban is. Az egyik szerint a "település eredeti neve Nyír volt" /ezt az alakot tükrözik a Váradi Regestrum 1215. és 1219. évi Nyr adatai/, az "-egyháza utótag a tatárjárás után járult a névhez, és azt bizonyítja, hogy a település elpusztult, s pusztulása idején már templomos hely volt" /SzabSzatm. 85/. A másik részletezőbb kifejtésben adja elő: ha "elfogadjuk azt a feltevést, hogy a Váradi Regestrum 1215-ös, 1219-es és 1222-es bejegyzései városunk ősére vonatkoznak, következő megemlítéséig több mint száz év telik el", amikor is már Nyíregyház alak olvasható. A névalak változását GYÖRFFY kutatásai alapján magyarázza: mivel "sok falunév a tatárjárás után az -egyház, -egyháza utótaggal megtoldott alakban tűnik fel", így a tatárjárás idején már templomos településeknek - lerombolásuk után - "az -egyház utótaggal bővült eredeti nevük". "Nyíregyháza eredeti Nyír nevének megváltozásából névmagyarázatunk alapján tehát arra következtethetünk, hogy a község a XIII. század közepére már egyházas helylé vált" /A régi Nyíregyháza. Nyíregyháza 1973. 38-40/.

Az egyik kritikus pont az: szabad-e önmagában az -egyház/a/

utótagú névből – minden történeti forrásadat híján – arra következtetni, hogy az ilyen hangalakú helység múltja /messze/ a tatárjárás előtti időbe vezethető vissza, s hogy a település már 1241-et megelőzően templommal rendelkezett? Egy ilyenfajta feltevést GYÖRFFY GYÖRGY kísérelt meg adatokkal bizonyítani. 1958. évi munkájában – MAKKAI LÁSZLÓ felismerését továbbfejlesztve – mutatott rá arra, hogy az -egyház, -egyháza utótagnak a középkorban 'puszta' a jelentése. "A tatárjárás alatt elpusztult és újból meg nem szállt egyházas faluk rövidesen az enyészet útjára jutottak, csak a romos egyház hirdette a falu helyét. Innen magyarázható az a sajátos jelenség, hogy akkor kapja a falu neve az -egyháza utótagot, amikor pusztává válik." A kronológiát illetően egyetlen adat tanúságát tekinti perdöntőnek: "Hogy ez az elnevezés közvetlenül a tatárjárás után honosodott meg, azt egy 1245–1247 között kelt oklevél kivonatcs szövege tanúsítja, mely sajnos csak XVIII. századi másolatban maradt ránk. A valaha besenyők által lakott Nadány /Körösladány/ falut ecclesiam vacuum Nadany nomine... megjelöléssel adományozzák el, ami a »puszta Nadányegyháza« név latin visszaadása." Ennek ellenére azonban még némileg óvatosan fogalmaz a végkövetkeztetést illetően: "Ilyen módon Túrkeve régi Keveegyház... neve s a hasonló képzésű nevek útmutatással szolgálhatnak a helytörténészeknek arra, hogy a vizsgált falu a tatárjárás alatt vagy az ezt követő évtizedekben elpusztult-e" /GYÖRFFY: NévtVizsg. 34/. Ez az óvatosság 1961. évi írásában már csak annyiban van jelen, hogy egy megállapítása szerint a falunévhez járuló -egyháza /és -telke/ utótag a tatárjárás kori pusztulás mellett a kun beharcokkal kapcsolatos elnéptelenedéssel is összefügghet, de egyebekben – így írásának címében is – rendre a tatárjárás pusztításaival hozza kapcsolatba az -egyháza /és -telke/ utótagú helynevek megjelenését. Állítása bizonyosságául néhány példát idéz, amikor "tatárjárás előtt fennállott faluk tatárjárás utáni puszta korszakukban -egyháza utótagot kapnak." A tétel igazolását szolgálja az Okl. Sz. adatsora, ahol -egyház utótagú helynevek Fehéregyház helynevekre vonatkozóan fordulnak elő a tatárjárást megelőzően, vagyis "a tatárjárás előtt az egyház szó helynévben csak jelzős összetételben jelentkezik". Az elmélet jó ellenpróbáját jelenti az a körülmény, hogy a "tatárjárás után jelennek meg azok a helynevek,

amikor az -egyháza utótag egy önmagában is megálló helynévhez kapcsolódik. Az Oklevélszótár első adatai: 1256: Kucheghaz, Dub-eghaz, Zemeeghaza". E tanulmányában a szerző már mind az -egyháza, mind a -telke utótagú helynevet rendre a tatárjárás pusztításával hozza összefüggésbe oly módon, hogy "a tatárjárás alatt elpusztult egyházas falu neve -egyháza utótaggal, az egyházatlan, mezőgazdasági termelést folytató faluké -telke utótaggal bővült." Nem véletlen hát, ha itt már az óvatosság béklyóitól megszabadulva vonja le végkövetkeztetését: "az -egyháza képzésű helynévtípus a helytörténésznek útmutatásul szolgál arra, hogy a vizsgált falu a tatárjárás alatt elpusztult" /GYÖRFFY: A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára. Túrkeve 1961. 35-38/.

A GYÖRFFY által kimunkált feltevés valószerűségének részint általános megfontolások, részint pedig tények mondanak ellent. Az általános megfontolások sorából szerfelett meggondolkodtatóak SZABÓ ISTVÁN ellenvetései: "nem volna helytálló, ha a XIII. század második felében minden pusztafaluban a tatárok áldozatát szemlélnénk. Egyébként nem kerülheti el figyelmünket, hogy a sok »vacua« és »deserta« helyet okleveleink aránylag csak igen ritkán hozzák kifejezett kapcsolatba a tatárdúlással." SZABÓ ISTVÁN teljes joggal hívja fel arra a figyelmet, hogy "ebben a korban ... az új települések kialakulása mellett állandóan folyt már a falvaknak különféle okok ... miatt bekövetkezett elnéptelenülés[e]. A településeknek ez a társadalmi és gazdasági okokból folyó elnéptelenülése időbelileg nagyjából egybeesett a tatárjárás korszakával." Már csak ezért is jogosult SZABÓ ISTVÁN óvatossága: "Igen határozott ... fenntartást kíván az a körülmény is, hogy Györffy a tatárjárást követően valamennyi üresen feltűnő települést a tatárok terhére számol el" /SZABÓ ISTVÁN: A falurendszer kialakulása Magyarországon.² Bp. 1971. 178/.

Ugyancsak SZABÓ ISTVÁN kutatásaiból tudjuk, hogy Magyarországon a tatárjárás időszaka csupán kezdete a falvak elnéptelenülésének, a pusztásodásnak /amit a német szakirodalom Wüstungnak nevez/. Lakóit nélkülöző föld /terra...habitoribus carens/ már 1224-ben előfordul Vas megyében /HO. IV. 11/, hogy azután a tatárjárás utáni évtizedekben egyre nagyobb számban bukkanja-

nak elő okleveleinkben. Nem lehet tagadni, mert elszórt okleveles adatok is bizonyítják /pl. 1257: W. VII, 456/ az általános megfontolásokon túl, hogy a tatárjárásnak szerepe volt a pusztá földök számának megnövekedésében. De hogy döntő /vagy akár igazán jelentős/ szerepet nem játszhatott, azt az mutatja, hogy a pusztásodás továbbfolytatódott a XIV-XV. századokban is. Amiképpen "a XIV-XV. századokban mindennapos volt Európában lakott falutelepülések elnéptelenedése és üressé válása", úgy Magyarországon is "a XV. századra tömegesen jelentek meg a puszták" /SZABÓ ISTVÁN: i. m. 140-142, 151/. Úgy hisszük, az -egyház/a/ utótagú helynevek keletkezése nem elsősorban a tatárjárás pusztításaival, hanem a XIII-XIV. századi pusztásodással van a legszorosabb kapcsolatban.

Névtani megfigyelések is emellett szólnak. Ha ugyanis az -egyház/a/ utótagú helynevek kizárólag a tatárjárás pusztításainak köszönhetnék létüket, joggal lehetne azt várni /még a helynévalakulás lassúságát és egy-egy helynévi adat oklevelekben való felbukkanásának véletlenszerűségét is figyelembe véve/, hogy az -egyház/a/ utótagú helynevek zöme a XIII. század második felében/ tűnik fel a diplomákban. Noha nem végeztünk e célból statisztikai összesítésekben testet öltő vizsgálódásokat, nem jelentéktelen helynévi anyag áttekintése során jutottunk arra a következtetésre, hogy -egyház/a/ utótagú helynevek tömeges felbukkanása nem hogy nem zárul le a XIV. század elejével-közepével, hanem éppen az ezt követő időszakra tehető. Tudva azt, hogy a legjobb mintafelvétel sem helyettesíti a még elvégzendő statisztikai összesítéseket /ami további finom megfigyeléseket hozhat az -egyház/a/ utótagú helynevek felbukkanása és területi elhelyezkedése vonatkozásában/, az alábbiakban a Tisza-Maros-Körös-köz középkori településtörténete szempontjából jelentős két XV. századi királyi oklevél -egyház/a/ utótagot tartalmazó helyneveit mégis ide iktatjuk: 1403: Bakadeghaz, Bercheneghaz, Wereseghaz, Kondoroseghaz, Pythwaruseghaz, Kerekeghaz, Buzyrhegeseghaz, alia Kerekeghaz, Wagvuseghaz, Fazokaseghaz, Zenaseghaz Békés és Zaránd megyében /az itt előforduló 44 helynévből 11 -egyház utótagú, tehát a helynevek negyede -egyház utótagot mutat; GyulaOklt. 6/; 1456: Secrestyeseghaza, Derekeghaz, Zylaseghaz, alia Derekeghaz, Wrdengeseghaza, Labaseghaz, Wtzezeweghaz.

Lybezeghaza, Geleteghaza, Apaczyaeghaza Csanád és Békés megyében /e diplomában lényegében az előzővel azonos az arány, ugyanis is 43 helynévből 10 visel -egyház/a/ utótagot; KRISTÓ GYULA: Olvasókönyv Békés megye történetéhez I. Békéscsaba 1967. 43/. Mint GYÖRFFY GYÖRGY is írja /TurkEml. 36/, az OklSz. a XV. századból számos -egyház/a/ és -tel/e/ke utótagú helynevet sorol fel. Az -egyház/a/ utótagú helynevek meggyarapodása a XV. századra – úgy tűnik – a pusztásodás folyamatának előrehaladtával van szoros kapcsolatban.

Ha azonban igaz az a megállapítás, hogy "a tatárjárás alatt elpusztult egyházas falu neve -egyháza utótaggal, az egyházatlan, mezőgazdasági termelést folytató faluké -telke utótaggal bővült" /GYÖRFFY: TurkEml. 38/, akkor -egyháza és -telke utótagú helyneveknek csak 1241 után kellene az anyagban előfordulniuk. Ami a -telek/e/ utótagú földrajzi neveket illeti, már egy korábbi munkánkban rámutattunk arra, hogy XI–XII. századi meglétük bizonyítható /Acta Hist. Szeged. LV, 91/, hiteles és hamis oklevelekben egyaránt előfordulnak: +1015/+1158/1323/1403: Dedteluke, VMO. I. 4. 576; 1177/1202 k./1337: Gastateluke, LK. XXXIII, 216; 1177/1500 k.: Secutelek, Nadatheleke, uo. 213, 214. A tatárjárás előtti okleveles anyagban -egyház/a/ utótagú helynevek általában jelzős összetételben fordulnak elő /pl. +1093/1404: Kerekyghaz, Zichy O. I. 1; 1193: Feyrhigaz, ÓMOLv. 58 stb./, de a tatárjárás előtt már 1221-ből ismerünk adatot olyan -egyház utótagú összetételre, amelynek első tagja önállóan is megáll: 1221/1550: Vlozyghaz, VR. Nr. 299., 266. Feltehető tehát, hogy a település neve eredetileg Olasz volt, s csak később nyerte az -egyház utótagot. Mindenesetre ez a Borsod megyei Olaszegyház 1281-ben mint üres és lakóit nélkülöző föld /terra... vacua et habitatoribus destituta, W. XII, 328/ kerül elő. Egyetlen adat nem erősíti ugyan a bizalmat az eme adat által valószínűsíteni szándékolt feltevés iránt, ugyanakkor különösebb hiperkritikára sem adnak a körülmények okot. Ha tudniillik az olyan -egyház/a/ utótagú helynevek, amelyeknek első része önmagában is megáll, tényleg a pusztásodással vannak összefüggésben, akkor jóval a tatárjárás előtti korból ilyenek felbukkasására nem lehet számítani, mivel a pusztásodás lényegében a tatárjárás körüli évtizedekben veszi kezdetét, s a jellegzetes "lakóit nélkü-

lözö föld" terminus vélhetően első előfordulása is 1224-ből való. Ezzel teljesen egybevégeően a pusztásodásra utaló első -egyház utótagú helynév 1221-ben tűnik fel, hogy azután a tatárjárást követően a XV. századig /vagy talán még azon túl is/ nagy számban keletkezzenek ilyen helynevek, jelezvén a falvak, lakott települések elnéptelenedését, pusztásodását. Ha ez a feltevésünk megállja a helyét, nincs többé kényszerítő körülmény valamennyi olyan -egyház/a/ utótagú helynévvel jelölt települést a tatárjárás előtti korba visszavinni, amelynek első tagja önmagában megáll. Az -egyház/a/ utótagú helynevek tehát - más földrajzi nevekhez hasonlóan - szintén nem igazolják BÁRCZI GÉZA /Szók.² 149/ optimizmust sugárzó névtani összegzését: "egy-egy helynév keletkezésének korát gyakran akkor is meg tudjuk jelölni, ha régi adat nincs rá". Mindezt Nyíregyházára vonatkoztatva azt kell mondanunk: pusztán a település Nyíregyháza /azaz Nyír + egyháza/ elnevezése nem szolgálhat annak bizonyosságául, hogy a település már a tatárjárás előtt Nyír néven egyházas helyként létezett, s a tatárjárás pusztítása következtében nyerte el -egyháza utótaggal bővült, azaz ma is használatos elnevezését. Nyíregyháza - és minden -egyház/a/ utótagú helynévvel jelölt település - kezdetei vonatkozásában történeti adatokon alapuló, konkrét, egyedi vizsgálódások szükségesek.

A másik kritikus pont tehát az: melyik a legkorábbi, bizonyosan Nyíregyházára utaló történeti adat? Mint fentebb áttekintettük, MEZŐ ANDRÁS a Várad Regestrum különböző évekre tett bejegyzéseiben /hol az 1219. és 1222., hol az 1215. és 1219. évi, hol pedig mindhárom évi adataiban/ kereste Nyíregyháza legkorábbi előfordulását. /A korábbi hasonló véleményeket l. MEZŐ: MNyj. XII, 140/. Álláspontját magyarázza, hogy a Várad Regestrum mindhárom idézett passzusában Nyr alak szerepel, amely tehát az -egyház/a/ utótagú helynevekre vonatkozó GYÖRFFY-féle koncepció alapján pontosan megfelelt annak az alaknak, amelyet Nyíregyháza tatárjárás előtti névformájául várni lehetett. Vajon Nyíregyháza éppen arra szolgáltatna példát, hogy szerencsés esetben az -egyház/a/ utótagú helynév első tagját mint önállóan megálló helynevet a tatárjárás előtti időből tudjuk dokumentálni? Előrebocsátjuk, lehetne így is, amint a GYÖRFFYtől /TurkEml. 36-37/ idézett példák egyike-másika jól mutatja ezt: 1232: Scer,

ma Szeregyház pusztája; 1216: villa Furu /éppen a VR.-ből!/, 1326: ecclesia Furreghaz. De vajon így volt-e?

A kérdés megválaszolására érdekében meg kell vizsgálnunk a Várad Regestrumban előforduló Nyr alakokat. A forrásban öt eset leírása kapcsán találkozunk Nyrrel. Egy alkalommal, amikor a kútfő a nyíri Pauli falut említi /1219/1550: villa Pauli de Nyr, VR. Nr. 206, 228/, vitathatatlanul a Nyírről /a Nyírségről/ mint tájegységnevről van szó. A további négy esetben ilyen biztos minősítést nem lehet adni. Három jogeset leírása nyíri izmaelitákat nevez meg. 1215-ben Texa, Ysmaelita de Nyr 12 márka ügyében vádolt Cegan falubelieket /1215/1550: Nr. 139, 203/. 1219-ben Ismaelite de Nyr, Iliasz és Pentek másokkal együtt vádolták útonállásért Márton comes Vámos falusi jobbágyait, valamint a Miskolc nemzetséghez tartozó tapolcai monostor ugyanazon faluba való jobbágyait /1219/1550: Nr. 209, 229/. 1222-ben Ismaelitae de Nyr, Elias és Péter másokkal együtt Salamon falubelieket vádolták útonállással. Ugyanez az eset szól Bis falusiak elmarasztalásáról is /1222/1550: Nr. 326, 276/. Végezetül pedig a forrás 1219-ben nyíri falusiakat /Villani de Nyr/ említi, akik a szolnoki vár kenyérsütői /1219/1550: Nr. 220, 235/. E négy esetben bizonytalan, hogy a Nyr településnévként vagy pedig tájegységnevként szerepel-e. Nyomatékkal kell hangoztatnunk, hogy elvileg megvan a lehetősége tájegységnevként való értelmezésének, hiszen éppen maga a Várad Regestrum tanúskodik a Nyr mint tájegységnevének használatára mellett. Amíg azonban ebben az egy esetben a Nyír tájegységnevé mellett szerepel a falunév is /Pauli, azaz Pályi/, a többi esetben szembeötlő nehézsége a Nyr alak tájegységnevként minősítésének az a körülmény, hogy közelebbi falumegjelölés hiányzik. Ez önmagában eldöntené a kérdést abban az irányban, hogy a másik négy Nyr előfordulás mindegyike települést jelöl? Aligha. Meg kell ugyanis vizsgálni, hogy a korszakban /a XII. század második felében és a XIII. század elején/ használtak-e olyan helymegjelölést, amikor a konkrét településnév helyett megye- vagy tájegységnevével illettek birtokot vagy éppen népcsoportot. 1164 körül III. István király megengedi Fulcerius prépostnak, hogy Zalában levő prédiáját /predium quod habebat in Zola/ a veszprémi egyházra hagyassa /F. IX. 7. 634/. 1174-1178 között III. Béla hozzájárulását adja ahhoz, hogy Simon

veszprémi kanonok zalai /?/ prédiát /praedium quod habet in Zola/ a veszprémi egyháznak juttathassa /FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: III. Béla király oklevelei. Bp. 1900. 159/. Amikor 1209-ben III. Ince pápa elősorolja a garamszentbenedeki apátság birtokait és javait, ezek sorában megemlíti a Susoldban /észak-barsi tájegységnev/ lévő földet, valamint a Somogyban lévő vincelléreket és szőlőket /terram in Susolgi cum silva et venatoribus; vinitores et vineas in Sumug, MARSINA, CDES I. 118/. 1217-ben II. András király Botch fia Tamást megerősíti egy nógrádi várföld birtokában, amelyet Szepesben /in Scipus/ levő földjéért korábban adott neki /uo. 169/. Úgy tetszik, a fent felsorolt példánál is jobb - etnikai vonatkozású - analógiát nyújt az az 1216-ból származó királyi oklevél, amely a Szatmárban lévő németek falujából való Mere comes /de Uilla Theutonicorum in Zapthmar/ megadómozásáról tudósít /OL DI. 72 374/. Bizonyosra vehető, hogy a Szatmárban levő németek faluja a Szamos menti Németivel /a későbbi Szatmárnémetivel, ma Satu Mare/ azonos. Megerősíti ezt az a körülmény, hogy amikor 1230-ban II. András király megállapítja a szatmárnémeti német hospesek szabadságait, a népcsoportot ekként említi: hospites Theotnici de Zattmar iuxta fluvium Zomus residentes /OL DI. 162/. Ha tehát ugyanebben az időben bevett terminusként szerepelt a "szatmári németek" kifejezés, nincs okunk elzárkózni attól, hogy a "nyíri izmaeliták"-at tájegységre, a Nyírré /a Nyírségre/ vonatkoztassuk, s ne pedig egyetlen Nyír nevű falura. Mivel tudjuk - példa igazolja -, hogy az izmaeliták faluja /villa Hysmaelitarum, W. XI. 61/ latin kifejezésnek utóbb a Beszermény felel meg a magyar nyelvű toponímiában /GY. I. 705/, a nyíri izmaelitákat is Böszörmény nevű településen jogosult /ám nem szükségszerű/ keresni. Nem haszon nélküli, ha e helyütt is leszögezzük: "a népnévi szempont, az etnikai hovatartozás mindössze egy a névadás számtalan indítékának sorában" /Acta Hist. Szeged. LV, 64/. Nem szükségszerű tehát, hogy egy települést a benne lakó etnikumról nevezzenek el. A "szatmári németek" analógiája teszi reálissá a "nyíri izmaeliták" Böszörmény nevű faluba való lokalizálását. Nem járunk töretlen úton, amikor ezt a települést a mai Hajdúböszörményben véljük felfedezni. Már a század elején a Váradi Regestrum kiadói, KARÁCSONYI JÁNOS és BOROVSKY SAMU ekként foglaltak állást

/VR. 203. old. 1. jegyz./ . A hajdúböszörményi monográfia vonatkozó részének szerzője, MÓDY GYÖRGY /Hajdúböszörmény története. Debrecen 1973. 31/ szerint is "majdnem bizonyos, hogy a »nyíri izmaelitákat«, akiket név szerint is ismerünk, Böszörményben lakóknak kell tekinteni." Korántsem mondható azonban ez a nézet általánosnak. Hajdúböszörmény kapcsán hallgatással mellőzi a Váradi Regestrum nyíri izmaelitákkal kapcsolatos adatait PORCSALMY GYULA /Hajdúböszörmény rövid története a Hajdúkerület megszűnéséig. Debrecen 1963./, H. FEKETE PÉTER /Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. MNyTK 102. Bp. 1959./ . Egy többtagú szerzői munkaközösség friss állásfoglalása /BOTH FERENC-LÁZÁR IMRE-NYAKAS MIKLÓS: Hajdúböszörmény. H. n. 1979. 10/ szerint a mai hajdúböszörményi határ területén fekvő Salamon volt a Váradi Regestrumból ismert nyíri izmaeliták egyik faluja. Azt pedig már fentebb érintettük, hogy a modern szakirodalomból MEZŐ ANDRÁS, illetve nyomában KISS LAJOS a nyíri izmaelitákat Nyíregyházára lokalizálta.

A kérdésben további tisztázást jelenthet, ha azt tesszük vizsgálat tárgyává, hogy a Váradi Regestrumban három alkalommal szereplő nyíri izmaelitákat milyen toponímiákkal kapcsolatban említi forrásunk. 1215. évi adat szerint egy nyíri izmaelita Cegan falubelieket vádolt. E Cegant MEZŐ ANDRÁS és NÉMETH PÉTER /SzabSzatm. 85/ Szabolcs megyei Cégénnyel tartják azonosnak. Névmutatójukban /uo. 142/ viszont csak egyetlen Cégényt ismernek /legalábbis nem különítik el a két Cégényre vonatkozó adatokat/, s ez az egy Cégény a mai Cégénydányád egyik alkotóeleme. De hogy inkább csak a névmutato hibájával van dolgunk, azt onnan sejtethetjük, hogy a mai Cégénydányád előde nem Szabolcs, hanem a történeti Szatmár megyében feküdt /MAKSAI 120/, továbbá hogy Cégénydányád adattári részében /SzabSzatm. 37/ az 1215. évi adatot nem tüntetik fel. Úgy látszik tehát, MEZŐ ANDRÁS és NÉMETH PÉTER Cegant mégis megkülönböztetik Cégénydányád Cégényétől, s azzal a Cégénnyel /Chegen/ tekintik azonosnak, amely 1411-ben Debrecen város tartozékaként szerepel, s amelyre 1476-ban Szi-lágyi Erzsébet Böszörmény /a mai Hajdúböszörmény/ várossal együtt tart igényt. Igaza van CSÁNKI DEZSŐnek: a XIV. század 30-as éveiben Chegen, Cheghan, Cheken neveken a szabolcsi főesperességben szereplő település ezzel a Cégénnyel azonos. CSÁNKI

lokalizációja szerint Hadház /a mai Hajdúhadház/ táján feketett /CS. I. 606, 633, vö. VMO I. 1. 327, 344, 360/. Bizonyosnak tekinthető tehát, hogy közvetlenül szomszédos volt e Cégény a mai Hajdúböszörmény elődjével. 1222. évi adat szerint nyíri izmaeliták Salamon falubelieket vádoltak. Nos, e hajdani Salamon falu emlékét a mai Hajdúböszörménytől keletre a Hajdúhadházra vezető út két oldalán elterülő Városerdő egy részének Salamon neve őrzi /H. FEKETE PÉTER: MNyTK 102., 115, 99/. Aligha véletlen tehát, hogy a nyíri izmaeliták éppen e falvakba való embereket vádoltak; joggal feltehető, hogy ezek lakhelyük, Böszörmény faluszomszédai voltak, amint már MÓDY GYÖRGY /i. m. 31/ ezen a szálon jutott el a csaknem teljes bizonyosságig abban a vonatkozásban, hogy a nyíri izmaeliták lakhelye a XIII. század elején a mai Hajdúböszörmény elődje volt. A lokalizáció bizonyossá tétele érdekében hátravan még annak megvizsgálása, hogy a Nyír tájegység déli irányban lenyúlt-e Böszörményig. Ebben a tekintetben egykorú és biztos tanúnk van, hiszen a Váradi Regestrum már említett 1219. évi adata Pauli falut nyíri településnek mondja /villa Pauli de Nyr/, márpedig e Paulinak ma Hosszú- és Monostorpályi felel meg /GY. I. 650-651/, vagyis a Nyír XIII. századi déli határa nemhogy Böszörmény, hanem még Debrecen vonalától is délre húzódtott. Nincs tehát akadálya annak, hogy a nyíri izmaelitákat az 1210-1220-as években a mai Hajdúböszörmény területén élő népességnek tekintsük.

De vajon a többi, a Váradi Regestrumban előforduló és a kérdéskör vizsgálatába bevonható adat nem mond-e ennek ellent? A már idézett 1219. évi adat szerint a nyíri izmaeliták vádolták a Márton comes, valamint a Miskolc nemzetséghez tartozó tapolcai monostor vámosi jobbágyait útonállásért. Bizonyosra vehető, hogy ez a helység már nem szomszédos Böszörménnyel, hiszen Vámos Sajóvámossal azonos, azaz Borsod megyei alpereseik voltak a nyíri izmaelitáknak. Közismert, hogy az izmaeliták Magyarországon jelentős szerepet játszottak a kereskedelemben és pénzforgalomban /összefoglalóan I. GYÖRGY SZÉKELY: Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe-XIIe siècles. The Muslim East. Studies in honour of Julius Germanus. Bp. 1974. 53-74, különösen 56-57, ahol elfogadja a nyíri izmaeliták hajdúböszörményi lokalizálását/. Nem kell tehát meglepődnünk, ha éppen egy

vámhelyen – amelyet a település neve mutat – támadt ellentétük az ottani lakosokkal. Bizonytalannak kell ítélnünk, hogy a már hivatkozott 1222. évi jogeset leírásában a Bis falusi alpereseknek csakugyan a nyíri izmaeliták voltak-e a felpereseik. Ám ha így lenne – amire a szövegértelmezés lehetőséget ad –, a böszörményi /nyíri/ izmaeliták perét a Bis falusiakkal jó okkal tudjuk magyarázni. Bisnek a mai Büss puszta felel meg Nyírkércs határában /SzabSzatm. 89/, s annak a Tassnak /a mai Nyírtassnak/ a közelében feküdt, amelynek éppen 1210 táján olyan nevezetes vására volt, hogy még Anonymus is említésre méltónak ítélte, mi több, a vásár létét a honfoglalás korára vezette vissza /SRH. I. 63/. A nyíri izmaeliták Cégény és Salamon melletti egyéb kapcsolatai /Vámoshoz, illetve esetleg Büsshöz/ nem mondanak ellent annak a lokalizálásnak, hogy településüknek a mai Hajdúböszörmény elődjét tartssuk. A kérdésben nincs jelentősége annak a már szintén felemlített 1219. évi adatnak, amely nyíri falusiakat /Villani de Nyr/ említ, akik a szolnoki vár kenyérsütői. MEZŐ ANDRÁS /MNyj. XII. 140/ 1966-ban ezt az adatot is Nyíregyházára vonatkoztatta, utóbbi munkáiban azonban már hallgatással mellőzte. E Nyrt a szakirodalom egy másik vonulata /PETRI MÓR: Szilágy vármegye monographiája IV. H. n. 1902. 87–88; KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSKY SAMU: VR. 235. old. 1. jegyz./ a Közép-Szolnok megyei Nyirmon falunév első tagjával tekintette azonosnak, bizonytalannal hangzásbeli megfelelés miatt, valamint azért, hogy a szolnoki vár népeit ténylegesen Szolnok megye területére helyezesse. Az azonosítás erősen vitatható, a szolnoki várbírtokoknak a Tisza parti Szolnoktól az erdélyi Désig húzódó láncolata /1. TAGÁNYI KÁROLY–RÉTHY LÁSZLÓ–POKOLY JÓZSEF: Szolnok-Doboka vármegye monographiája I. Deésen 1901. 232–234/ még azt a feltevést is megengedi, hogy a kenyérsütők a Nyír tájegységben laktak. Ha ez valaha is igazolódna, abban az esetben a Váradi Regestrum valamennyi Nyr előfordulása tájegységre és nem egyetlen településre vonatkoznék.

Ez utóbbi értelmezés azonban nem érinti azt a megállapítást, hogy a nyíri izmaeliták minden valószínűség szerint Böszörményben /a mai Hajdúböszörmény elődjében/ laktak, amely 1248-ban Nagyböszörmény /Nogbezermen/ néven fordul elő egy oklevélben /F. IV. 2. 19/. Ha feltevésünk megállja a helyét, el

kell ejteni azt a hipotézist, hogy a nyíri izmaeliták Nyíregyházán /illetve annak elődjében, Nyír településen/ éltek volna a tatárjárást megelőzően. Ennek Nyíregyháza történetére nézve anynyi a következménye, hogy a város múltjára vonatkozó legkorábbi adat mintegy száz évvel későbbre kerül át /1326: Nyír-egyház, SzabSzatm. 85/.

KRISTÓ GYULA

A "NYÍR" ANONYMUSNÁL

Előljáróban, hogy a későbbieket megértsük, néhány szóval bizonyos mértékig rekonstruálnunk kell Szabolcs történeti vízrajzát és felszíni viszonyait. A nagyjából észak-déli irányú homokdombok közt mélyedések húzódnak, melyekben ma megfegyvelmezett vízfolyások tartanak észak felé, hogy a vizüket a Lónyay-csatorna összegyűjtse, majd a Rétköz nyugati szélén túl, Vencsellő fölélt adja át a Tiszának. Nyugat felé az utolsó nagyobb folyás az Ér-patak, hivatalosan a VIII. számú főfolyás, Hajdúhadház mellől indul, Bököny és Geszteréd mellett elhaladva Nyíregyházán keresztül Kótaj keleti szélén ömlik a Lónyay-csatornába. A csatorna azonban csak a múlt század 80-as éveiben készült, azelőtt az Ér-patak innen nagyjából a csatorna nyomvonalán haladt azzal a különbséggel, hogy valahol előbb Tiszabercel környékén ömlött a Rétköz mocsaraiba, illetőleg azokon keresztül a Tiszába.

Feltűnő, hogy az Ér-patak és nyugatra a Tisza között, leszámítva a közeli és kisebb IX. sz. főfolyást, meglehetősen nagy területen nincsen folyóvíz. Egy kb. 20 km széles sáv nyúlik le a Tiszától a Tímár és Gáva közti partszakasztól délre csaknem Hajdúnánás vonaláig. Ma is alig van itt település, s a középkorban még gyérebben lakott terület volt. A II. József-féle térkép ennek a sávnak az északi részén a mai 38-as számú útig csaknem összefüggő, valószínűleg őshonos erdőt jelez.

Szem előtt kell tartanunk azt a körülményt is, hogy ezek a régi szabolcsi vízfolyások, melyekre a dombvonulatok "völgyeiben" a falvak rátelepedtek, távolról sem mutatták a hegyi patakok arculatát. Tó- és mocsárrendszereken folytak, szivárogtak

keresztül, gyér vízhozamuk miatt nyáron részben kiszáradtak, környéküket mocsárrá vagy lefolyástalan tóvá változtatták, esetleg kiszáradtak, mint ahogy az is előfordult, hogy árvízkor pl. Orosról csónakkal lehetett Sárospatakra menni. A szabolcsi településeknek mégis ezek a régi vízfolyások adták az életet. A megművelt földek ezeknek a falvaknak a határában feküdtek, s kissé távolabb még az eredeti őshonos erdő világa uralkodott.

ANONYMUS művének a 22. fejezete a "De Nyr" címet viseli. Olvasása azonban némi csalódást okoz, mert szinte semmit sem mond. Már az első két sorban el is intézi, amire a címben utalna: "Té- tény pedig meg a fia, Horká, a nyíri részeken átlovagolva, nagy- számú népet hódítottak meg a Nyír erdeitől egészen az Omsó-érig." Még az sem világos ebben a passzusban, hogy tulajdonképpen mit is értsünk a "nyíri részek", "Nyír erdei" kifejezések alatt. Ugyanez áll a másutt előforduló "nyíri határ" és maga "Nyír" a- latt.

/A szabatosság kedvéért meg kell itt jegyezni, hogy a NÉV-TELEN a megfelelő helyeken a Nyr, illetve Nir szavakat birto- kosjelzőként használja, amit a magyarban nem mindig lehet visz- szaadni./

De mi ez a Nyr? Biztos, hogy valami földrajzi egység. Az a magyarázat, hogy tulajdonképpen egy nagy erdőség neve, az elő- forduló kifejezésekbe helyettesítve nem kielégítő.

A címben szereplő Nyr szó látszik a legegyszerűbb kiindulás- nak. Alig lehet kétséges, hogy itt egy olyan területről van szó, ami a Nyírség értelmében használatos, ahogy a XVII. században GYÖNGYÖSINél is előfordul, ahogy használták a nyíri pajkos, nyí- ri betyár kifejezésekben, vagy ahogy a borsodiak ma is mondják a "nyíri vonat"-ról beszélve.

A "nyíri részek" jelentése látszatra nem okoz problémát. Va- lójában mégis meglepő, hogy a gestairó a "partes" /részek/ szót mindig településeknél használja /kivéve a meszesi kaput/. Ezért is gondolták egyes kutatók, hogy a szó valami kezdetleges szer- vezeti formát takar. Márpedig ez esetben a Nyír egy helység ne- ve, és bármilyen meglepő is, az 1215-ben a Váradi Regestrumban említett Nyír faluról, továbbmenve a nyíri részek említésekor a régi Nyíregyháza környékéről van szó.

Ami a "nyíri határt" és a "Nyír erdei" illeti, ezek értel-

mét magából a szövegből hámozhatjuk ki. Első esetben arról van szó, hogy Mén-Marót engedje át a "Szamos folyótól a nyíri határig és a meszesi kapuig terjedő földet". A második esetben pedig – már idézett részben – Tétényék a "Nyír erdeitől az Omsó-érig" terjedő területet hódították meg. Tekintve, hogy a szabolicszi földvártól indultak el, a szóbanforgó terület megszerzésének a kiinduló pontja Szabolcstól számít. Ez esetben pedig a nyíri határ tulajdonképpen a Tisza vonalát jelzi, ez Nyír határa. Ez alkalommal tehát a szó ismét tágabb értelemben, Nyírség jelentésben jön elő.

Nem mondható ugyanez Nyír erdejével kapcsolatban. Utaltunk a II. József-féle térkép Tisza alatti erdőségére, s felmerül az a gyanú, hogy a Nyír erdeje vajon nem annak a hatalmas erdőnek a neve, mely a Tisza és az Ér-patak közt húzódott délre. A Nyír nem annak a vízfolyásnak a neve, mely egyik oldalról szegélyezte az erdőt, s amiről elnevezték?

Ez a sejtés a Gesta 21. fejezetének egy részletében bizonyossággá válik: "Akkor Tas az urának, Árpád vezérnek meghódolt nép kérésére a Nyír és a Tisza között vásárt rendelt. Ennek a vásárhelynek a maga nevét adta, úgyhogy mindmostanáig Tas vásárának hívják." Ez a földrajzi meghatározás csak úgy kap értelmet, ha azt a területet, melynek Nyírtass a központja, a Tisza és egy másik folyó, vagyis a Nyír határolja. Térképen ellenőrizhetjük, hogy az egykori Tasvására valóban a Tisza és az Ér-patak vonalától csaknem azonos távolságra van.

Még egy oldalról kap fényt az Ér-patak és a Nyír azonosságának a problémája. Nem ritka helységeknel az olyan névadás, amikor egy patak ad nevet a mellette fekvő településnek. Maga ANONYMUS több példával szolgál, mindegyikük egy-egy folyó és mellette fekvő településnek a neve: Bodrog, Eger, Hangony, Nyárad, Nyitra, Ostoros, Tolcsva, Tormos, Tur, Verőce. Néhány példát Szabolcsból is hozzá lehet fűzni. A Nagykálló mellett elfolyó patak neve még a XVII. században, mint ezt egy holland krónika említi, ugyancsak Kálló volt. A Beszterec mellett elfolyó Tisza-ág neve KISS LAJOS szerint Sebesdek volt, ami a szláv név szó szerinti visszaadása.

≠

Ma a pataknak tulajdonképpen neve sincs, az Ér-patak név köznévi,

a neve elveszett, kiment a használatból, azonban bizonyosnak látszik, eredetileg a Nyír a vízfolyás neve volt. A Nyír vize adott nevet a mellette lévő Nyír nevű falunak, s így tehát Nyír-egyházának is. Később, talán a több hasonló mocsaras, tórendszeret alkotó vízfolyásokkal való összetéveszthetőség, talán a sok nyírfaerdő miatt jelentésbővülés történt a Nyírség értelmében. Ez a folyamat nagyjából ANONYMUS idejében mehetett végbe, a szót ezért használta többféle értelemben és nyíri utalásai ezért nem egyértelműen világosak.

Irodalom:

ANONYMUS: Gesta Hungarorum. Hasonmás kiadás ford. PAIS DEZSŐ, Budapest, 1977.

KOROKNAY GYULA: Kálló egykori vára: A nagykállói járás múltja és jelene. Nagykálló, 1970. 58.

MEZŐ ANDRÁS-NÉMETH PÉTER: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 1972.

KOROKNAY GYULA

F A D D ESETLEG INKÁBB F O K O D LENNE?

E Tolna megyei nagyközség neve viszonylag korán felbukkan szakirodalmunkban. A legrégebb, vele azonosított adat a Tihanyi Alapítólevél 1055-re datált Fotudi /"villa, quae vocatur fotudi..."/ alakja, majd pedig a későbbi birtokösszeírások során is találkozhatunk vele /pl. az 1211. évi két változat stb./. Az adat azonosítását a faluval a kutatóknak /valamennyiüknek a nevét ebben a hozzászólásban megemlíteni túl nagy feladat lenne/ egész serege végezte, nyelvi emlékeink feldolgozásának kezdetei óta szinte napjainkig, alapos oklevéltani, birtoktörténeti és nyelvészeti egyeztetésekkel olyannyira, hogy e két dolog összehozásához kétség már nem férhet.

Nagyobb zavaró körülményt csupán a veszprémvölgyi apácák görög oklevele jelentett, amelynek παράδι faluját, a hasonló hangalak és lehetségesnek látszó hangmegfelelések miatt több kutató is úgyszintén Fadd-dal kapcsolta össze, mígnem MIKOS észrevételei /MNy. XXXI, 116, 247/ után PAIS földrajzi érvekkel is

alátámasztva elutasította a két névadat azonos voltát /MNyTK. 50. sz. 33/, s akinek álláspontját végül záró akkordként magáévá tette a görögbetűs forrásainkat összegző és értékelő művében GYÓNI M. /GörFeljSz. 107/. Ennek a kis közjátéknak – észrevételem szerint – egyébként annyi kihatása lett tárgyunkra, hogy τ-s írásával hosszú évtizedekig erősíteni látszott a bencés okiratok által megőrzött hang- vagy inkább írásalakot.

Ugyanis ezen előfordulások korai konok t-s írásképei alapján e név hajdani kiejtését *Fotud, *Fatod alakokban véljük megállapítani; amely alakulatban mindnyájan érezzük az ősi magyar -d képzőt, és keressük hozzá a névadás forrását, a rejtélyes *fot ~ fat tövet. Névfejtési gyakorlatunk hagyományai szerint ilyen esetekben elsősorban személynevekre szoktunk gyanakodni, és találtunk is a magyar régiségben egy Fath személynevet /1152: PRT I, 601/, amelyből ez a fajta származtatás elképzelhető /vö. Földrajzi nevek Etimológiai Szótára 211. Fadd a./ . Eszerint tehát e falu neve egy bizonyos 'Fat /Fot/ nevű személy falva, birtoka' lenne, amit úgy kell elképzelnünk, hogy vagy az ő "alapítása", ha igen ősi névadás, vagy pedig az ő /hűbér/ birtoka volt a szájhagyomány szerint a névalak megszilárdulása idején. Ez a magyarázat jól beillik többi hasonló névfejtésünk közé, és ezzel – úgytűnik – a kérdés el is végeztetett! Legalábbis minden ellenvélemény nélkül ez az összegzés szerepel a FNESz. névfejtési eredményeinket egybegyűjtő nagy munkájában. Ámde nemrégiben néhány földrajzi adat -tal való találkozásom megrendítette az eddigi szilárd hitben, s arra indított, hogy más megoldási lehetőséget gondoljak erre a régóta lezártnak tartott problémára. Következő kis eszmefuttatásomban nem akarom egyáltalán kétségbe vonni az előző álláspont számára meghatározó szerepű Fath személynév létét, s e származtatás elvi helyességét, hiszen minden különösebb akadály nélkül megtörténhetett, hogy a forrás jelezte időben és helyen valóban élt egy ilyen *Fat nevű /éspedig eddigi tudásunk szerint ismeretlen etimológiájú névvel rendelkező/ személy, akiről – pontosabban akinek egy jó száz évvel korábban élt druszáró! - falut, birtokot neveztek el Tolna megyében; csak éppen a döntő bizonyítékot nem látom, hogy valóban így keletkezett ez a név, különösen, hogy adódik más, és – véleményem szerint

sokkal szorosabb, okszerűbb viszonyban álló – névadási /avagy névmagyarázási/ lehetőség is, amit az alábbiakban be szeretnék mutatni.

ORTVAY említi Magyarország régi vízrajza a XIII. sz. végéig c. munkájában /Bp. 1881. I, 314/ egy "F o c u d, F o k u d praediumbeli széles halas" nevét /"piscina lata in praedio Fo-cud, Fokud"/, sőt "cum octo mansionibus piscatorum", egy annak idején 1082-re datált veszprémi káptalani javakat tárgyaló oklevél /ld. többek közt: HazOkm. IV, 6/ alapján, valahol "Tolna megyében, mit maga az okirat mond". A k-val olvasható névre a szemlátomást vízügyi, földrajzi vonatkozású volta miatt figyelmet fel. Az adat kiolvasásának helyességében nincs okom kételkedni; miként később rábukkantam, szintén így c-vel idézi írásképileg az azóta lenyomozott és kiértékelte okleveles forrásból PAIS is /i. m./; jelentéstanilag pedig a f o k vízrajzi jelenség közismert fogalom, amelynek Tolna megyei, ill. Dunamenti előfordulása is kétségtelen. E f o k¹ mivoltára és természetrajzára vö.: LEHR: MNY XIV, 158; SCHILLING: FrKözl. 59; LUKÁCS: MNY. XLVII, 260; különösen pedig ANDRÁSFALVY B.: A Sárköz ősi artéri gazdálkodása. Bp. 1973. Vízügyi Történeti Füzetek 6., VIZDOK-kiadás; SOLYMOS E.: Dunai halászat. Bp. 1965. Akad.; stb. A fok köznévből képződő *Fokod helynév is egyértelműen nyelvünk szabályai szerint való hiteles alakulás /vö. aszó: Aszód, erdő: Erdőd, szék: Székéd, tyúk: Tyukod stb./.. Az okirat kiáltása körülményei, hitelességének problémái, s a tényleges birtokviszonyok elemzése nem ránk tartozik; most csak azt tartjuk szem előtt, hogy a legmerészebb oklevélhamisító sem készített maga számára adománylevelet egy nemlétező birtokra, kiváltképp, ha annak javadalmaikat meg szeretné kapni. Tehát semmi indítékunk

¹/ Megjegyzem, e cikkben kizárólag csak az 'egy fajta vízfolyás' jelentésű fok /1/ szóval foglalkozunk, amelyet MÉSZÖLY érdekes módon a fej-jel hozott kapcsolatba /ÓmSzöv. 20 k./, bár szerintünk inkább a fakad-dal függhet össze; s amely /véleményünk szerint/ élesen elválasztandó a másik fok /2/ szavunktól, amely viszont '1. kiszögellés, hegy stb. kiugró része, szerszám tompább fele, létra foka → 2. fejlődési szakasz, beosztása vminek, pl. köré/ stb.' jelentésű és inkább a fog főnévvel, illetve a fok-hagyma, foghagyma szavunkkal rokonodik /?/ alakotani és jelentéstan szempontból is. Sajnos, ezt a különválasztást nem teszi meg MÉSZÖLY sem, és nincs meg ez az elhatárolás a szófejtő szótárakban sem /TESz. I, 941 fok a., MSzFgrE. fok a./.

arra, hogy egy valótlan földrajzi helyet sejtünk mögötte! Ennek a halastóval és nyolc tanyahellyel is rendelkező Fokod birtoktestnek tehát l é t e z n i e k e l l e t t v a l a h o l - de vajon hol? ORTVAY e téren nem tud ötlettel szolgálni, csupán TELEKI-nek egy későbbi /XV. századi/, szintén ismeretlen helyű tolnai Fakathfalwa adatát /A Hunyadiak kora VI, 127/ említi azonosítási javaslat gyanánt.

Az nem vitás, hogy valahol a Duna /Tolna megyei szakasza/ mentén kellett lennie: ott, ahol a fokok sűrűn előfordulnak, s az egyikről elnevezhető volt ama adományozott Fokod birtok; ahol valamelyik fok mentén az egyik lefűződött morotvával vagy egy nagyobb, előtött kotyorral lenne azonos a birtoklás tárgyát képező, szóban forgott széles halastó. Természetesen ilyen lehetőség van bőven ezen a tájon, a széles Duna-ártéren, ahol az elhagyott, illetve árvízkor vízzel fel-feltöltődő medrek, mederszakaszok és folyóágak egymást érik, s minden faluban ma is rengeteg a fok, az ártéren kanyargó, és magas vízálláskor a főmedret szegélyező "hordalékgátak" szakadásain át hajdan természetes túlfolyóként szolgáló, kisvízkor pedig csupán az alvíz felé kapcsolatot tartó mocsaras víz "folyás", vagy annak helye. Igazság szerint csupán ennek alapján bármelyik itteni feluban kereshetnők e Fokod birtok nyomait - de vajon m i é r t n e é p p e n F a d d o n, amely az említett oklevelek bizonyossága szerint ősi település, halászhely, századok óta eladományozás, sőt pereskedés tárgyát is képező birtok, mai neve is feltétlenül egy hajdani *Potud-ra /egy kis íráshibával a Focud-ból, Fokod-ból! - mondom én/ vezethető vissza, ahol halastó és fok is akad a környéken. A veszprémi oklevél Focud alakját egyébként egy pillanatra PAIS is azonosította Fadd-dal, de - úgy látszik - hihetőleg az oklevél gyanús körülményeire való tekintettel megbízhatatlan adatnak tartva elsiklott fölötte, és nem figyelt fel a k-s alak jelentőségére. Illetve azt gondolhatta "hibás" alaknak a "helyes" t-ssel szemben. Így Faddnak a fok fogalmával való szembesítése nem következett be.

Pedig fok, sőt Fok hely- ill. víznév is, ma is van Faddon: a Faddi-Duna nevű holtág - 1850-ig fő Duna-ág! - jobbpártján, a magaspart aljában, Tolna felé húzódó és valahol a község területén "eredő" Foki-csatorna nevű, ma már belvízlevezető szerepű

aprócska vízfolyás. Amely azonban a szabályozás előtti időkben hatalmas, egészen Tolnáig elterülő mocsárrá is válhatott olykor! Vö. IHRING D. szerk.: A magyar vízszabályozás története c. mű /Bp. 1973. VIZDOK-kiadás/ VII-A jelű térképével /236. o./, amely folyócskánkat szélesen elnyúló tónak mutatja különböző múlt századi adatok alapján. S ennek a fok-nak az eredésénél, "forrásánál", a fejenél, a néhai Nagy-Duna partján e foknak az egykori /feltételezhető/ kiszakadási pontján van Fadd, az egykori *Fotud /< ?! Focud/ község! Éppenúgy, mint a nem messzi, túlpari Vajas-Fok kiszakadásánál Foktó falu neve őrzi az elmúlt századok /vízviszonyainak/ emlékét. De ilyen helyzetű a távolabbi Siófok is a Sió /hajdan: Fok, vö. "rivulus ... qui dicitur fuc"/ folyócska, fok kiszakadási pontján.

Bár a környék számtalan kis foka alkalmas volna arra, hogy ráfoghassuk, pont erről vagy arról a fokról kapta nevét ama régi /és lokalizálatlan/ Fokod birtok; mégis a fentiekben részletezett eme jellegzetes helyrajzi szituációt olyan bizonyító erejűnek látom, hogy megkockáztatom azt a feltevést, hogy e mai Foki-csatorna helyén hajdan ki-kiágazó kis Duna-ágacska, a hidrológiai körülményektől függően változó vízjárású fok lett volna névadásunk igazi forrása, amelyről /vagy esetleg amelynek tulajdonnevesült Fok nevéről/ kapta volna nevét a mellette, a tövénél települt ősi halászfalu: Fokod/i/, némelykor, a birtokhoz viszonyítottan: Fokodfalva /?/, amelynek neve a helybeliek ajkán rövidüléssel *Fokd/i/: Fogd: Fagd alakokon át Fadd-dá fejlődött napjainkig! Hangtanilag úgy, ahogy a *keted-ből kedd, a Bagod-ból Bagd /vö.: Bagdi csn./, a hagyd-ből hadd lett stb. S csupán mellékes epizód ehhez a fejlődéshez az az eset, hogy annak idején a bencés barát, akinek tollba mondták a király szavait a birtokadományozásról, s közte a falu nevét, félrehallva /?/ vagy csak íráshibát ejtve Fotudi-nak írta a helysnek tekinthető Focudi helyett, s amely alakot a későbbi újraírások /megerősítés vagy összeírás/ híven másoltak, és őrzik okleveleink ezt a "változatot" máiglan, megtévesztve vele olykor nyelvészeket is. Érdekesnek és fontosnak látom azt, hogy a veszprémi káptalan szóban forgó oklevele, amelyet a későbbi vizsgálat hamisítványnak minősített /vö. pl. PAIS i. m./ az eredetinek elfogadott Tihanyi Alapítólevéllel szemben, Fokod-nak /Focud/ írja, tehát ők nem a korábbi iratok írásképe befolyásoló t-s alakját

utánozzák, hanem hihetőleg a helyszínen hallott élő népi /s a földrajzi valósággal összhangba hozható/ alakot írták, amely a TELEKI által közölt /és idevonható?/ adat szerint még a XV. században is k-val hangozhatott a falunévben. Természetesen ez az utóbbi észrevétel csak abban az esetben áll fenn és erősíti állításunkat, ha - mint hiszem - az azonosság a két különböző okleveles forrás idézett földrajzi helyei között szintén fennáll. Erre - sajnos - "százszázalékos" okleveles bizonyítékunk épp-úgy nincs, ahogy a XI. századbéli "Fat vezér" /nemzetségfő, családfő/ falualapításáról is csak feltevés van.

Annak a taglalása pedig, hogy a forrásul vett oklevelek mi-ként viszonyulnak egymáshoz és a valósághoz, és hogy végülis a kérdéses időpontban ki szedte ténylegesen az adót eme Fadd-Fokodon, a veszprémi káptalan-e, vagy a tihanyi apát, s ki hamisította utólag a tulajdonosi jogait bizonyító oklevelet, a történészek feladata. A mi dolgunk ezzel kapcsolatban csak az volt, hogy a rendelkezésre álló hiányos és olykor ellentmondó adatokból kiszűrjük a legvalószínűbbnek látszó névmagyarozatot. Nos, a fenti földrajzi tények ismeretében én az elmondottak lehetőségére szerettem volna rámutatni.

A faddiakat pedig kérem, hogy bocsássák meg nekem, hogy "ő-sük", Fat vezér kilencszáz éves árnyékát ilyen tiszteletlen módon el akarom hessegetni holmi "földhöz ragadt, sáros", de épp ezért a valósághoz talán közelebb álló elgondolás kedvéért.

TÁLOS GÉZA

MADÁRNEVI EREDETŰ HELYSÉGNÉV-E A LÚDVÉG?

J. PAPP ZSUZSANNA /NÉ. 5: 55-68/ adattárához azt a megjegyzést fűzöm, hogy a bevezetőben meg lehetett volna említeni azt a lehetőséget, hogy az említett madárnevek közül elég sok az olyan, amely személynévként is előfordul. Okvetlenül meg kellett volna néznie PAIS DEZSŐ "Régi személyneveink jelentés-tana" /MNy. XVII-XVIII./ és BERRÁR JOLÁN "Női neveink 1400-ig" /MNyTK. 80. sz./, a Lúdvéghez pedig KNIEZSA ISTVÁN kitűnő tanulmányát /Kelet-Magyarország helynevei. Magyarok és románok I, 111-313/. Még az én szerényebb választéki anyagomból /A nevek

világa 3. k./ is megtudhatta volna /41/, hogy a Madár, Galamb, Galambos, Galambod, Csóka, Csókád, Gödény, Sólyom, Ölyves, Kaba, Kánya, Hollód a középkorban személynevek is lehettek. A Ludvég /régebben Ludvégfalva/ erdélyi községnévről pedig KNIEZSA említett műve alapján a következőt írtam: "Nem összetett szó, semmi köze sincs sem a lúd-hoz, sem a vég-hez, hanem csak a Lajos személynév német Ludwig alakjának magyaros, esetleg népetimológiával is megtámogatott változata" /183/. Már az is feltűnhetett volna, hogy nincs Sasvég, Hollóvég, miért éppen Ludvég fordul csak elő.

Az adattárban felsorolt helységnevek egy jelentékeny része valóban közvetlenül madárnévből vált helységnévvé. Így a Csóka-kő a következő jelentésváltozásokon eshetett át: 1. sziklás hegy, amelyen csókák tanyáznak > 2. az e hegyre épült vár > 3. A vár alá tömörült település. Ugyancsak minden valószínűség szerint közvetlenül madárnévből származhatnak a Csókástelek, az Esztrágszigete, a Fecskés, a Füred községek, a Hattyas nevű tavak, Hollókő stb. Személynévre gyanúsak azonban a -falva, -háza utótagú helységnevek /pl. Csókafalva, Hollóháza, Ludvégfalva, Madarasfalva, Solymosfalva, Varjúfalva/. Fácánfalva-nál utalni lehetett volna arra, hogy a Zala megyei Nova község határában található egy Fácányos lap dűlőnév /ZmFrn 138/61/. A pacsirta szóra a TESz. idéz 1338-ból adatot az OklSz.-ből: In possessio-
ne Pacirtasteluk...

Elismerem, hogy biztos kritériumok híján nehéz elválasztani az elsődleges /madárnév > helységnév/ és a másodlagos /madárnév > személynév > helységnév/ adatokat, de erre a nehézségre rá kellene mutatni. Ezt megtette a szerző korábbi dolgozatában /MNy. LXV, 311/, de itt is meg kellett volna említenie.

KÁLMÁN BÉLA

MOZDONYNEVEK

J. SOLTÉSZ KATALIN e témáról a következőket írja: "A hajók mintájára nevet adtak a mozdonyoknak, léghajóknak, repülőgépeknek is, amíg ezeknek a gyártása nem tömegtermelés volt" /A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai. 1979. 75/. Majd

így folytatja: "hiába adnak egyedi nevet a svájci államvasutak mozdonyainak..., ezt az ember nem jegyzi meg" /uo./. Így is van! Legfeljebb lexikonokból, visszaemlékezésekből tudjuk, hogy nemcsak Svájcban, hanem másutt is voltak ilyen egyedi nevek. Az Esti Hírlap tudósításában ezt olvashatjuk: "125 éve nyitották meg a Bruck-Győr közötti vasútvonalat. 1855. december 24-én, karácsony napján pöfögött be az első gőzmozdony vontatású szerelvény a győri pályaudvarra. A város német nevét viselő Raab gőzmozdony a bécsi mozdonygyárban készült..." /1981. február 2. 4. o./. Lássunk azonban eredeti magyar neveket is! Az első magyar gőzmozdony neve Derű volt, az első gyorsmotorvonaté pedig Árpád /UMLex. 6: 624-5/.

Ha manapság nem is adnak egyedi nevet a mozdonyoknak, de a típusoknak már igen. Bár az igaz, hogy ezek a nevek inkább csak szűkebb szakmai körökben használatosak, így jóformán a mozdonyvezetők, esetleg más, vasúti szakemberek ismerik valamennyit. Ez nem is csoda, hiszen ők voltak a "keresztapák".

Mozdonyvezető /Bene János, Kovács István/ és más vasúti szakemberektől /Buzás József, Kelemen István/ sikerült összeszednem néhány elnevezést. Bár a nevezettek a MÁV debreceni igazgatóságának dolgozói, nem tartom valószínűnek, hogy e mozdonynevek csak a debreceni igazgatóság területén lennének használatosak.

A nevek száma nem nagy, így felesleges lenne kisebb csoportokat megállapítani. Természetesen, zárójelben megadjuk a szakmai /hivatalos/ nevet is. A gőzösöknek csak számuk van; a dízel-, illetve villanymozdonyoknak betűjelük is /M = dízelmotor, V = villanymozdony/ és számuk is.

Gőzmozdonyok: Bivaly /424. sz./: nagy erejű, Truman ~ Truman /411. sz./: amerikai segélyből gyártott magyar mozdonyok a II. világháborút követő években, az akkori amerikai elnök nevééről, Stuka /326. sz./: a stukára emlékeztet, Szputnyik /329. sz./: hegyes orrú, szovjet gyártmányú, Kecske /377. sz./: kis méretű, a kecskére hasonlít, Kacsa /326. sz./: a hátsó része mélyen ül /a köznyelvben ezt nevezik kávédarálónak/, Kappon /325. sz./: vékony a hangja /vagy ahogy az adatközlők mondták: "kissé idétlen"/.

Dízelmozdonyok: Piroska /MDA/: piros színű /az ingázók újab-

ban japán vonat-nak is hívják, mivel ezeken a vonatokon tilos a dohányzás; azaz: "cigi nuku"/, Béka /M 32/: zöld színéről, Go-kart /M 32/: alakjáról, Szergej /M 62/: szovjet gyártmányú, nagy teljesítményű /az argóban az 'oroszlány, szovjet ember' jelentésű Iván szót egyre inkább felváltja a Szergej/, Szúnyog, Don-gó /az erdei vasutak - keskeny nyomtávon közlekedő - mozdonyai/: hangjuk után.

Villanymozdonyok: Gigant /V 63/: nagyságáról, Leó /V 62/: Ward-Leonard-hajtással működő mozdony, Szili /V 43/: szilíciumos egyenirányítójáról, Dünnögő /V 41/: a hangjáról.

Ujból hangsúlyozzuk, hogy ezek a nevek inkább a szakzsargonhoz tartoznak, kevesen ismerik őket, és az elnevezések egyik alapja éppen a szakma függvénye. A mozdonyvezetők egymás között valahogy ridegnek; keveset mondanak érzik a betűből és számból /vagy csak számból/ álló megnevezést. A nevekből olykor a humor sem hiányzik. Ugy gondolják, hogy így közvetlenebb a kapcsolat az ember és a gép között. Ezt a közvetlen kapcsolatot nem érzékeljük az egyes autótípusoknál, még akkor sem, amikor becézésről van szó, pl. Zsiga /Zsiguli/, Trabcsi, Strabanc /Trabant/, Merci /Mercedes/, Sevró, Sevi /Chevrolet/. MATIJEVICS LAJOSnak is hasonló a véleménye. Ő 20 autótípusnak 35 nevét sorolja fel, s megjegyzi: "... a selejtezés, a gúnyolódás, a fitymálás és az ironia itt sem hiányzik, sőt nagy szerepet játszik a gépkocsik ranglistájának utcanyelvi összeállításában" /Újvidék, Forum Kiadó, é. n. 35-6/. Megállapítását a mozdonynevek esetében nem tapasztaltuk.

MIZSER LAJOS

A TULAJDONNÉV MINT MONDATRÉSZ

A Névtani Értesítő 4. számában FABÓ KINGA "A tulajdonnév - köznévfajváltásokról" című cikkében /49-55/ részletesen elemezve BARABÁS, KÁLMÁN és NÁDASDY "Van-e a magyar nyelvben tulajdonnév?" című tanulmányát /NyK. LXXIX, 135-154/ a következőket írja: "Csak olyan elem tekinthető a nyelvi rendszer részének, amelynek a léte nyelvészeti eszközökkel és módszerekkel bizonyítható. A tulajdonnév létének sem fonológiai, sem morfo-

fológiai bizonyítékai nincsenek. Sem morfémaszerkezete, sem toldalékolása nem különbözik a köznevekéétől; nincsenek speciális tulajdonnévképzők, vagy más, kizárólag a tulajdonnévre jellemző toldalékmorfémák, amelyek a tulajdonnéviség ismérvei lehetnének. Mibenléte csak a szintaxis szintjén ragadható meg, szintaktikai disztribúció segítségével. Ha annak alapján vizsgálunk bizonyos főnévi értékű elemeket /amelyek között vannak hagyományosan köznévknek és tulajdonnévknek tekintett elemek is/, hogy azok mely környezetekben fordulhatnak elő, négy különböző csoportot kapunk. Ez a négyes felosztás nyilvánvalóan nem esik egybe a hagyományos tulajdonnév - köznévfelosztással." Majd így folytatja: "A szerzőknek ebből a vizsgálatából egy következő fontos következtetés adódik. A tulajdonnév - köznévfogalom-pár és megkülönböztetés mást jelent logikai-szemantikai szempontból. Például logikai szempontból az elseje köznévf, a Géza pedig tulajdonnévf, mert a két szó denotátuma, sajátos jelentése stb. egészen más. Nyelvészeti szempontból azonban mindkettő tulajdonnévf, mert mindkettőnek teljesen azonosak a külső kapcsolódási lehetőségei, mindkettő ugyanabban a két környezetben jelenhet meg." Magyarázatképpen hadd fűzzem hozzá, hogy az a két helyzet, amelyben BARABÁSék írásában az elseje és a Géza szók megjelenhetnek, a következő: 1. tárgyass ragozású ige + az + tárgy, 2. tárgyass ragozású ige + tárgy. Tehát: Várjuk az elsejét. Várjuk a Gézát. Illetve: Várjuk elsejét. Várjuk Gézát.

Meg kell azonban jegyezni, a Várjuk a Gézát mondatot az igényesebb nyelvhasználat elkerüli, ugyanis a határozott névelő használata családiass, illetve népies hangulatot ad a mondatnak.

A BARABÁS, KÁLMÁN és NÁDASDY-féle vizsgálatok a szintaxis szintjén két környezetet ragadnak meg: 1. Járulhat-e a főnévhez határozott névelő vagy nem, illetve a határozott névelőss forma és a határozott névelő nélküli forma közötti különbségben a köznévf és a tulajdonnévf jelentéskülönbsége struktúráliass megnyilvánul-e. Kimutatják, hogy "a határozott névelő meglétét, illetve hiányát mint a tulajdonnévf egyedüli és egyértelmű jelölőjét nem fogadhatjuk el" /i. m. 146/, ugyanis határozott névelő állhat a tulajdonnevek és köznevek előtt egyaránt. 2. A másik környezet: a tárgy + a föléje rendelt verbum finitum. Három

formula lehetséges: Láttad a virágot? Láttál virágot? Láttad Virágot? A 3. formulában a tárgy csak tulajdonfőnév lehet.

BARABÁSÉK szerint a tulajdonnév mibenléte csak a szintaxis síkján ragadható meg, szintaktikai disztribúció segítségével. Magyarul: a tulajdonnevek és a köznevek különbségének megmutatására meg kell vizsgálni azt, milyen szószerkezetben, milyen környezetben jelenhet meg egyik is, másik is, az egyszerűség kedvéért azonban így fogalmazok, milyen mondatrész lehet a köznév, és milyen mondatrész lehet a tulajdonnév.

Alapjában véve minden olyan mondatrészi szerepben, amelyben a köznév állhat, állhat a tulajdonnév is. Ha azonban az egyes mondatrészek típusait vizsgáljuk, már kiderül az, hogy a tulajdonnév azzal, hogy "meghatározott egyedi létezőt jelöl" /SOL-TÉSZ: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp. 1979. 30/, egy-egy mondatrésztípusban másként jelenik meg, mint az általános fogalmi tartalmat jelölő köznév. Tehát a köznév és a tulajdonnév szokásos szemantikai megkülönböztetése nem a véletlen műve.

Az alany az egyetlen mondatrész, amely egyformán lehet köznév és tulajdonnév minden különösebb megkötés nélkül. Pl. Keretek alatt faragnak az ácsok. Áll Buda még stb. A tulajdonnév csak határozott alany lehet, a közös főnevekből néhány általános jelentésű szó általános alany is.

Az állítmányi szerepben már nem ennyire egyszerű a helyzet. A köznév állhat a tulajdonítást, minősítést kifejező névszói állítmány szerepében, pl. Tanár az én apám, Az asztal bútor, A veréb is madár stb., a tulajdonnév pedig az azonosító alany - állítmányi viszony állítmányi tagja lehet. Pl. Az áruló Péter, Ez a város Budapest. A közös főnév is lehet azonosító állítmány, de csak akkor, ha valamilyen nyelvi eszközzel, határozott névelővel, birtokos személyraggal vagy más eszközzel határozottá tettük. Pl. Péter az áruló. Ez az ember az apám.

Ez a helyzet a határozott és a határozatlan tárgy esetében is. A tulajdonnév a határozott tárgy szerepében áll. Pl. Várja Pistát. Ismerd meg Budapestet. A köznév csak akkor lehet határozott tárgy, ha határozott névelővel, birtokos személyraggal vagy birtokjellel van ellátva. Olvasom a könyvet. A fiúét vették el. Stb. Egyébként e nyelvi eszközök nélkül csak határozatlan tárgy lehet. Ha a tulajdonnevet köznévi értelemben használjuk,

határozott vagy határozatlan volta, akárcsak a köznévnél, a névelőhasználatától függ. Pl. Vettél Babitsot? Egy Jókait olvasok mostanában.

Az egyes határozófajták kifejezésére milyen a köznévi és milyen a tulajdonnévi képessége, behatóbb vizsgálatot igényel. A felületesebb vizsgálat csak annak a megállapítására jogosít, hogy a tulajdonnévi ragosan vagy névutósan kevesebb határozó kifejező eszköze lehet, éppen azért, mert határozott egyedi létezőt jelöl, mint a köznévi, sőt egy-egy határozó kifejezésére kisebb a ragfelvevő képessége, mint a köznévnél.

Mind a kettő állhat a minőségjelző szerepében, a köznévi azonban csak minősítő jelző, a tulajdonnévi pedig kijelölő jelző lehet, tehát annak a jelzőnek a szerepében állhat, amely a jelzett szó fogalmi körét egy egyedre szűkíti le. Pl. Az orvos barátom járt itt. Ez a rongy élet nem mennyország. Tenger nép van az utcákon. Ezekben a mondatokban az orvos, a rongy, a tenger minősítőjelzők, s többnyire mértéket, mennyiséget, minőséget, foglalkozást jelentő köznevek állhatnak ebben a szerepben. Az Üzenetet átadtam Pista bácsinak, A Knerr Nyomda Gyomán keletkezett, Lajos király szerette Toldit, A TASSZ hírügynökség közölte a hírt mondatokban a tulajdonnévi kijelölő jelzői szerepben áll, s rendszerint foglalkozást, címet, családi viszonyt, állatfajt, földrajzi fogalmat, intézményi fogalmat jelölő köznévnél a jelzője. Eredetileg ilyen jelzős szerkezetek nyelvünkben a kételemű személynévi. Csak az érdekesség kedvéért jegyzem meg, a tulajdonnévből képzett mellékneveket is mindig kijelölő jelzőnek elemezzük.

A tulajdonnévi jelzős szerkezeteknek azonban vannak újabb fejleményei nyelvünkben, olyanok, amelyekben a tulajdonnévi jelzőt nem lehet egyértelműen kijelölő jelzőnek felfogni, s a legtöbb közülük átmenetnek tekinthető a jelzős szerkezet és a szóösszetétel között, pl. Balassa-strófa. Ide sorolja az akadémiai leíró nyelvtan a személyekről elnevezett utcákat, tereket, intézményeket is, illetve ezek megkülönböztető nevét.

Értelmezői szerepben egyformán állhat tulajdonnévi is, köznévi is, a köznévi azonban csak akkor, ha valamilyen nyelvi eszközzel, elsősorban határozott névelővel határozottá tettük. Pl. Jó kutyánk, Burkus, elveszett. Erre járt a költő, Petőfi. Egyik kia-

dó, a Magvető, vette meg a művét. Visszatérhet újra Juliskához, a feleségéhez, Viktor úr, az irnok, elvégezte a munkát, Anna, a leánya, varrni tanult.

A tulajdonnév a hagyományosan szokásos meghatározása miatt nem tagja a nyelvi rendszerünknek BARABÁSÉk szerint. FABÓ KINGA szerint ellentmondás van a nyelvreírás és a módszere között, ugyanis a módszer nem egységes és nem nyelvészeti. Ezért szerinte a tulajdonnévnek háromféle jelentése van: egy logikai, egy nyelvészeti és a hagyományos nyelvreírásban használt. A fenti ellentét miatt azonban szerinte a hagyományos nyelvreírásban használt tulajdonnév-fogalom valójában fikció. Szórol szóra idézem: "a Pista, Sárospatak stb. nagy kezdőbetűvel írt szavak, szócsoportok együttese nem alkot önálló kategóriát a nyelvben, s nem mutatható ki a logika-nyelvfilozófia eszközeivel sem".

Alapjában véve BARABÁSÉknak a tulajdonnév fogalmának logikai-szemantikai jellegű meghatározása és a legtöbb tulajdonnév több szóból álló volta ellen van kifogásuk. Ezek alapján a tulajdonnév nem kategóriája, FABÓ szerint nem tagja a magyar nyelvi rendszernek.

Egy következetes formális nyelvreírásnak valóban nem is könnyű a tulajdonnév fogalmát meghatározni, de azt mondani, hogy nem tagja a magyar nyelvi rendszernek, nem lehet. Akkor a beszédben, a mindennapi kommunikációban sem használhatnánk fel. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy nem főnév. SOLTÉSZ KATALINT idézem: "... a főnevek szófajához tartoznak: ui. mondatbeli viselkedésüket, ragozásukat a főnévre vonatkozó nyelvtani szabályok határozzák meg. A több szóból álló szó szerkezet a maga egészében tölti be a tulajdonnév - azaz egyfajta főnév - funkcióját." /SOLTÉSZ: i. m. 10/. Azon lehet vitatkozni, hol van a köznév és a tulajdonnév határa, elkülöníthető-e a kétféle név pontosan egymástól, de azon nem, hogy a tulajdonnév tagja-e a nyelvi rendszerünknek, és a főnevek közé tartozik-e. Magam a funkcionális-strukturális nyelvreírás híve vagyok, tehát a fő kérdés az, mit akarok mondani, s milyen szók és szó szerkezetek, nyelvi alakulatok alkalmasak e mondanivaló kifejezésére. Ha meg akarok valamit szólítani, említeni akarok valamit vagy valamit, akkor meg kell azt neveznem. Erre pedig a tulajdonnév szolgál, vagy ebben a szerepben a tulajdonnév áll /persze, tudatában vagyok a

helyettesítési lehetőségeknek/, s a felhasználásban a főnév alakai jellemzőit veszi fel. Tehát nem állíthatom azt, hogy nem tagja a nyelvi rendszernek, de azt sem, hogy nem főnévi értékű szó.[‡]

BACHÁT LÁSZLÓ

A TULAJDONNEVEK GRAMMATIKÁJA

1. A tulajdonnevek grammatikai vonatkozásai rendkívül szerteágazóak, így ez alkalommal kérdéskörüket mindenképpen szűkítenünk kell.

E szűkítés egyik szempontjával konferenciánknak sajátos arcu-lata kínálkozik: a tulajdonnevek grammatikájának mindenekelőtt azokkal a mozzanataival kívánok foglalkozni, amelyek az iskolai, mégpedig az általános iskolai és a középiskolai anyanyelvi oktatásba beilleszthetők. Ha valamelyik mozzanatnál ebből a körből némileg kitekintenék, azt jelezni fogom. – A szűkítés másik szempontja egy szerencsés találkozásból adódik: kedves kollégám, barátom, BACHÁT LÁSZLÓ "A tulajdonnév mint mondatrész" címmel tart előadást konferenciánkon.

Így magam a tulajdonneveknek elsősorban alaktani, morfológiai vonatkozásait tekintem át, persze csupán az oktatás szempontjából, s még így is csak vázlatosan; s mindössze egyetlen mondat-tani kérdéskört érintek: a tulajdonneveknek az egyeztetésben vitt szerepét.

2. De lássuk előbb az a l a k t a n i, morfológiai sajátosságokat!

2.1. Örvendetes jelenség, hogy a középiskolában, mindenekelőtt a gimnáziumi tantervben és tankönyvben visszakapta jogait – ráadásul korszerű szemléletmóddal felfrissítve – a s z ó t ö v e k vizsgálata, az úgynevezett tőtan. A gimnáziumi tankönyv a szótövek sorában is megkülönbözteti a szabad és a kötött morféákat, tehát a szótári tövet mint szabad morféát és a nem szótári tövet mint kötött morféát. Ezzel kapcsolatban szóba kerülnek a tulajdonnevek legfőbb tőteni jellegzetességei is.

[‡] Elhangzott Nyíregyházán, 1981. október 10-én, "A tulajdonnév az oktatásban" című országos névtani konferencián.

2.1.1. Ismeretes, hogy a tulajdonnevek egyedi voltának a kiemelését szolgálja nyelvhasználatunknak az az egyre erősödő tendenciája, hogy s z ó t á r i a l a k j u k a ragozás során is s é r t e t l e n, világosan fölismerhető maradjon. Így az eredeti alakjukban vagy közszoji megfelelőikben változó tövűek is kezdenek átsiklani a szótári tövűket megőrzők, vagyis a változatlan tövűek kategóriájába. Ezzel a jelenséggel mindegyelőtt a személynevek sorában találkozni /pl. Verébet/, föllelhető azonban - ha nem is ilyen erőteljesen - a földrajzi nevek között is /pl. Dobogókőr, bár még pl. Hegyeshalmon s nem Hegyeshalomon/. Kiterjed a címek körére is /pl. Új Tükört; Gorkijj Arvája/. Tágabb összefüggésben ide tartozik az előhangzó elmaradása /pl. Aranyt, Sáraranyt/ vagy pedig eltérő hangszíne /Miatyánk-ot/.

Legrészletesebben TOMPA JÓZSEF foglalkozott ezzel a jelenséggel "Névszoji ragozásrendszerünk most alakuló finomságaiból" című tanulmányában /MNy. LVI, 344-56/, s még részletesebben "Tulajdonneveink alakotani elkülönítése" című alapvető dolgozatában /MNy. LXXVI, 394-412/. Fejtegetéseit azért is bizvást ajánlhatom kartársaim figyelmébe, mert számos kitűnő példával s idevágó egyéb jellegzetességek megemlékezésével is szolgálnak /pl. a Széchenyiek és a Széchenyik-féle alakpárokbéli különbség - az utóbbi metaforikus használatú -; a "Csiky Gergely Proletárokja" típusú személyjeles formák terjedése a "Csiky Gergely Proletárjai"-félék rovására/.

Gimnáziumi tankönyvünk egy érdekes, gondolkodtató feladattal vezet be ezt a problematikát. A feladat így hangzik: "Állapítsátok meg, milyen különbség van a tulajdonnevek és az azonos alakú köznevek viselkedésében! /Bekezdés./ Beiktattuk a tervbe Szombathelyt, Hollóköt és Székesfehérvárt is. - Hívjuk magunkkal Bokort és Sugárt is!" /HONTI-JOBÁGYNÉ, Magyar nyelv a gimnázium II. osztálya számára 108/.

Nyelvünknek ezt a - TOMPA szavával élve - finomságát még fűszerezhetjük is az órán LOTZ JÁNOSnak egy anekdotába illő megfigyelésével: "A múltkoriban - írja ezt 1966-ban - Yorktownban jártam, ahol New York és környéke vagy 60000 főnyi magyarságának zöme lakik, és betértem egy »bár« -ba. A pult körül amerikai magyarok ültek, és azon vitatkoztak, hogy volt-e valaha New Yorkban egy Fehér Ökörhöz címzett vendéglő. A végén a leg-

hangosabban ezzel torkolta le a többit: "Fehér ökröt Magyarországon láttam, de Fehér Ökört New Yorkban soha." /Nyr. XC, 328/.

A tulajdonnevek tótnai kérdéseinél maradván, már az általános iskolában is szóba kerülhet, hogy a -háza, -falva, -halma, -földre s más efféle utótagú földrajzi nevek az -i képző előtt hagyományosan elvesztik véghangzójukat /pl. nyíregyházi/, de terjednek – s nemigen kifogásolhatók, bár kevésbé választékosak – a nyíregyházai típusú, változatlan tövű formák is. Erről a kérdéstről is rendelkezésünkre áll egy mintaszerű tanulmány, DEME LÁSZLÓÉ "Egyes helységnév-típusaink -i képzős melléknévi származékairól" /MNy. LIV, 125–36; vö. még TOMPA: i. h./.

Az említett ragozás- és képzésbeli jelenségek megismertetésének azért is nagy a didaktikai haszna, mert egyrészt összefüggenek a tulajdonnévi alapalak "sérthetetlenségének" egyéb problémáival /pl. a tulajdonnevek helyesírásával/, másrészt beilleszthetők a nyelvi változások tágabb összefüggéseibe, mégpedig a változatlan tőtípusnak – bizonyos közneveket /pl. szóösszetételket, műszókat/ is felölelő – terjeszkedésébe.

S most tennék egy olyan kitérést, amelyet legfőljebb a felsőoktatásban lehet tekintetbe venni. Ismeretes, hogy nem lebecsülendő nyelvtani probléma a népnevek szófaji minősítése: sok más nyelvben ezek tulajdonnévnek számítanak /vö. J. SOLTÉSZ KATALIN, A tulajdonnév funkciója és jelentése 79–81/. Mint egy fiatal kutatónk, TÁLOS ENDRE /szóbeli közlés/ megfigyelte: a magyar nyelv is hajlamos az ilyesmire; erre utal, hogy bizonyos népnevek – pl. a török – változatlan tövűek /török ~ törököt/, míg a hasonló alakú köznevek töve változó lehet /bürök ~ bürköt/.

2.1.2. Még mindig a szótövek körében maradván, de visszatérve az iskolai oktatáshoz, gimnáziumi tankönyvünk a kötött tőmorfémák sorában – nagyon helyesen – felhívja a figyelmet a b e c e n e v e k bizonyos típusaira is. Egy idevágó előzetes feladat után /108/ így ír róluk: "Kötött morféma a legtöbb becenév töve is: "Kat- – Kat-i, Kat-a, de Katalin-ka" /110/.

Ezzel tankönyvünk máris bemutatta a becenevek alakulásmódjának két legfőbb típusát: a rövidült /kötött/ tőhöz és a teljes /szabad/ tőhöz járuló kicsinyítő képzést /Kati, de Katalinka/. A becenevek alakulásmódja pedig jellegzetesen morfológiai kérdés. Már ezen a fokon kiegészíthetjük a tankönyv anyagát azzal,

hogy az ifjúsági nyelvben szokás a közneveket is hasonlóképpen "becézni" /pl. föci/, másrészt ugyanitt a becenevek kötött, rövidült tőalakjai újabban önállósulhatnak is, tehát szabad morfémaként szerepelhetnek; pl. a Zsófia névnek Zsóka becézője mellett megjelenik a Zsó /l. részletesebben: RÁCZ ENDRE, A névrövidítéses becézés újabb előfordulásairól: MNy. LXII, 408-20/. Egy esetleges névtani szakkörben ennél tovább is lehetne menni, felvázolva a becézőnevek alakulásmódjait, s rámutatva arra, hogy a családnevek egy része is /pl. Mikó/ becézőnévből keletkezett. A családnevekhez eljutva pedig mint érdekes morfológiai problémát érinteni lehet a magyar apanévképzőket /-fi, -fia; -i; -a, -e/, s itt aztán szép alkalom kínálkozik a más nyelvek apanévképzőivel való összevetésre /ehhez jó anyagot nyújt KÁLMÁN BÉLÁNAK "A nevek világa" című könyve: 77-8/.

Persze a családnevek kapcsán még sok más alaktani, sőt kifejezetten tőtani kérdés is fölmerülhet /pl. a Makai ~ makói-féle párhuzamok/, de talán már az eddig számba vett jelenségkör is sok volt a jóból. Ezért mindenképpen iskolán kívüli - legfőljebb felsőoktatási - ismeretanyagként említem a következőket. Számos névkutatónkban mindmáig szívósan él az a MELICH /MNyTK. 15. sz. 11-2/ nyomán kialakult nézet, amely a Kata, Zsófi típusú /tehát a és i végű/ becéző formákat két szótagú, nyílt rövidülésnek tekintti. Meggyőződésem /vö. i. h./, hogy ezek mai névrendszerünkben a becéző neveknek ahhoz a típusához tartoznak, amelyekben az egy zárt szótagúvá rövidült tőhöz -a, ill. -i képző járul /Kat-a, Zsófi-i/, s részben már keletkezésükkor is ilyenek lehetnek.

2.2. A tulajdonnevek tőtani viselkedésén és a becézőneveknek részben ehhez a kérdéskörhöz tartozó, de azt túl is lépő problematikáján kívül az iskolai oktatás szemszögéből a morfológiának már csak egyetlen területére térek ki, mégpedig a helységnevéhez kapcsolódó határozóragok használatára. Ebből a szövevényes problémakörből - már általános iskolai fokon - szóba kerül a -t, -tt rag választékos alkalmazása /pl. Pécsett/, valamint az az érdekes ragozási különbség, amely homonimiát háríthat el: Csongrádon, de: Csongrádban; Velencén, de: Velencében. Gondot okozhat azonban a nevelőknek a köznyelvi és a nyelvjárási formák esetleges szem-

benállásának megítélése /pl. Ugodon vagy Ugodban/. A köznyelvi formák tudatosítása a tanártól itt éppen olyan tapintatot kíván meg, mint egyéb nyelvjárási jelenségek elbírálása esetén. A problémakör részletesebb fejtegetése alól fölment SZABÓ GÉZA kartársamnak "A helységnevek ragozásának nyelvföldrajzi, nyelvészológiai kérdéséhez" című kitűnő előadása, amely egy évvel ezelőtt hangzott el a veszprémi névtani konferencián, s remélhetőleg csakhamar nyomtatásban is olvasható lesz. Ez az előadás már a címevel is sejteti, hogy a grammatikai szemponton kívül még mennyi minden egyebet kell tekintetbe venni az érintett jelenségek árnyalt vizsgálatában.

3. Végezetül – s ismét csak futólagosan – rátérek a bevezetőben jelzett mondattani kérdéskörré, a tulajdonnevekkel kapcsolatos e g y e z t e t é s i problémákra. Ismeretes, hogy az olyan plurale tantum formájú, tehát csak többes alakban használatos államnevek, földrajzi nevek, intézménynevek és címek, mint az Egyesült Államok, Alpok, Vízművek, Rokonok, általában egyes számú egyeztetést kívánnak meg /az Egyesült Államok ... tárgyal; az Egyesült Államok, amely; stb./. Ezt az értelmi kongruenciát az általános és a középiskolai oktatás – nagyon helyesen – csupán az alany és az állítmány egyeztetésére redukálja. Legföljebb az okozhat némi hiányérzetet, ha az idézett jelenséget az értelmi egyeztetés legjellegzetesebb példájaként említik, elfeledkezve arról, hogy van ennél jóval gyakoribb és tipikusabb értelmi egyeztetés is, tudniillik a több egyes számú – akár köznévi – alany mellett az állítmánynak többes számba kerülése. Gimnáziumi tankönyvünk /31-2/ e tekintetben is példamutatóan jár el.

Nyelvhelyességi szempontból, de a grammatika nézőpontjából is figyelmet érdemelnek azok az egyeztetésbeli ingadozások, amelyekben nemritkán a többes számú főnévnek tulajdon- vagy köznévként való felfogása tükröződik /pl. a budapesti metró: "A Klinikák következik vagy következnek"; vö. R. HUTÁS: ÉdAny. II/4. 5/.

Utolsóként említett kérdéskörünk további fejtegetése alól ismét csak fölment egy olyan előadás, amely szintén a veszprémi konferencián hangzott el, s amelyben a tulajdonnevek egyezteté-

si vonatkozásainak viszonylag tüzetes vizsgálatára vállalkozhattam.*

RÁCZ ENDRE

JÓKAI ÁLNEVE

Mint ismeretes, Jókai az 1850-es évek legelején három művét is Sajó álnéven jelentette meg. Ő maga többször is nyilatkozik a névadás indítékáról. A Sajtó és censura című értekezésében megemlíti: /Szilágyi Sándor/ "adta nekem is a Sajó álnevet, a mi ugyan apám juhászkutyájának a neve volt valaha, de az is jó maszok volt akkor" /ÖM. 55: 457/. 1881-ben így nyilatkozik: "... két esztendeig nem szabad volt Jókai Mórnak írni! El kellett kérnem a gazdám kutyájának a nevét és az ő neve alatt kellett megírnom három kötet munkámat" /uo./. Mindezeket sokkal költőibben megfogalmazza A tengerszemű hölgy című regényében: "Ha a nevem alatt nem írhatok, írok a gazdám kutyájának a neve alatt: leszek "Sajó": ugatni fogunk, ha nem beszélhetünk, de el nem hallgatunk" /ÖM. 55. Akadémiai. 1972. 190/. Tehát az álnév kutyanevből származik és nem földrajzi névből, amint azt Az álnévek világa című cikkemben állítottam /Élet és Tudomány XXXVI, 13: 405/.

MIZSER LAJOS

HELYESBÍTÉS

A Névtani Értesítő 4. számának 3. oldalán sajnálatos gépelési, de inkább szerkesztői hiba következtében a XI. századi itineráriumból való fordításrészlet megcsonkítva jelent meg. KRISZTÓF GYULA: Hanenburch = Kakasd? c. dolgozata pedig voltaképpen a kimaradt részben szereplő Hanenburch-ról szól, így attól kell tartanunk, hogy azoknak, akiknek nincs módjukban a latin eredetit vagy a magyar fordítását tartalmazó forrást megnézni, az egész cikk megértése gondokat okoz. Ezért az alábbiakban – az Olvasó szíves elnézését kérve – teljes terjedelmében közöljük az útleírás magyar fordítását /vö. GYÖRFFY GYÖRGY: István királ

* Elhangzott Nyíregyházán, 1981. október 10-én, "A tulajdonnév az oktatásban" című országos névtani konferencián.

és műve. Bp. 1977. 300/:

"Minden Jeruzsálembe menő ismeri az utat saját lakhelyétől Magyarorszáig; Magyarországból Jeruzsálembe itt van feljegyezve: Magyarország a Fisgaga víz közepénél kezdődik; innen egy mérföldre van az a vár, amelyet Heimenburchnak neveznek; innen két /nap/ a Rauanak nevezett vár; ettől a vártól három nap alatt jutni a Wzenburchnak nevezett várba, és további három nap alatt a Hanenburchnak mondott várba, négy nap alatt pedig addig a várig, melynek neve Duldumast. Innen erdőn és számos tavon át, majd egy folyamon hajón átkelve egy faluba, amely bővelkedik kenyérben, innen egy nem messze fekvő várba, melynek neve Dordomest, négy nap alatt. Innen pusztán és száraz területen, hol nem találni vizet, három nap alatt a nagy Suouua folyamig, amelynek a partján a folyam túlsó oldalán egy Belgradanak nevezett jó és gazdag vár, Bulgária kezdete."

Abban bízunk, hogy efféle kínos és sajnálatos eset Értesítőnk további számaiban /sokkal figyelmesebb szerkesztői munka révén/ nem fog előfordulni. Mindenekelőtt a Szerzőtől, de rögtön az Olvasótól is elnézést kér a szám tartalmáért és így a benne előfordult súlyos hibáért is egyszemélyben felelős szerkesztő.

KORONA

A televízió néhány évvel ezelőtti dalénekes versenye révén ismét országszerte éneklik a régi katonanótát: "A csornai Koronára süt a nap..." A Korona országszerte vendéglők, kocsmák nevéként ismeretes. Tudomásom szerint így neveztek egy szállodát - a Magyar Nyelv egy olvasólevele közli - Miskolcon. SZABÓ PÁL visszaemlékezésében a mezőcsáti Koronáról szól: "Egyszer meg ... Mezőcsáton a főispánt és vezérkarát abajgattuk meg a Koronában" /HÁRSFALVI PÉTER és KATONA BÉLA szerk.: "Én szőke városom..." 145/. INCZEPI GÉZA 1828-tól közöl bőséges adatsort a makói szállodanévre /Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata 248/, a kaposváriról pedig a milleniumi monográfiásorozat somogyi kötetéből értesülünk: "/Az ezernyolcszáz-/ harminczas években még a régi városháza, a Korona vendéglő volt emeletes" /CSÁNKI, Somogy vm. 181-2/.

Nyíregyházán az új Szabolcs Szálló felépülte után most korszerűsítik a régit, amely azonban szintén a Korona nevet viselte. Ennek történetéről DIENES ISTVÁN a Kossuth tér bemutatása kapcsán a következőket írja /Szabolcs-szatmári útikönyv 105/: "Az újratelepülés után 1761-ben e téren állott az első községháza, 1772-től ismeretes, hogy a mai Szabolcs-szálló helyén volt a Városháza, majd 1793-ban nagyobb szabású városháza épül a mai Állami Áruházal szemközti telken. Itt szállt meg 1809 júniusában a Napoleon hadai elől menekülő Ferenc császár felesége a trónörökössel /a későbbi V. Ferdinánddal/. Állítólag velük volt a királyi korona is. Innen kapta a nevét a Korona ház, később a Magyar Korona gyógyszerertár elnevezés. /.../ 1837-ben építik fel a mai Szabolcs-/azelőtt Korona/ -szálló helyén a Korona-házat, amelyben hivatalos helyiségeket és boltokat helyeznek el. Ezt 1895-ben bontották el a Város-Házával együtt."

Nyilvánvaló, hogy ezt a név motiválta utólagos, tudálékos etimológiát nem szabad komolyan venni. Az esetek többségében biztosan az a helyes magyarázat, amit INCZEFI GÉZA a makói névre adott /i. m. 138/: "A vendéglő cégére, címe a névadó." A kaposvári és a nyíregyházi épület eseménytörténete azonban arra mutat, hogy olykor ettől eltérő motiválással is számolnunk kell. Mivel korábban mind a kettő városháza volt, nem tartjuk lehetetlennek, hogy ezek az épületnevek végsősoron az országcímerrel s azon a koronával megjelölt hivatali épületekre vonatkoztak eredetileg, és a házak funkciójának megváltozása után a szállodák is örökölték a korábbi Korona neveket.

MEZŐ ANDRÁS